

1. ԷԼՍԻՐԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Դատաիրավական բարեփոխումների դերը սահմանադրական բարեփոխումների ուղղությունների կանխորոշման հարցում	2
2. ԱՐԱ ԵՐԵՄՅԱՆ Թրաֆիքինգի մեխանիզմը	10
3. ՕԼԻՄՊԻԱ ԳԵՂԱՄՅԱՆ Շրջակա միջավայրի առնչությամբ որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության իրավունքի հասկացությունը և բովանդակությունը	15
4. ԶՐԻՍՏԻՆԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ ՉԼՄ-ների գործունեության վրա ազդող հիմնական գործոնները	25
5. ՍՈՆԱ ԹՈՐՈՍՅԱՆ Հասարակության անդամների քաղաքական մշակույթի ձևավորման և հանրապետությունում բացասական երևույթների դեմ պայքարի հիմնահարցերը ՀՀ պարբերական մամուլի քաղաքական հրապարակախոսությունում	30
6. ՄԱՐԱՏ ԱՏՈՎՄՅԱՆ Մարդու տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների վերաբերյալ դրույթները արտասահմանյան երկրների որոշ իրավական հուշարձաններում	36
7. ԳՆԵԼ ՄՈՒՂՆԵՑՅԱՆ Վարչադատավարական գործընթացի վերաքննության փուլի անհրաժեշտության հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում	42
8. ԳԱՐԻԿ ՄՏԱՄԲՈԼՅԱՆ Անմիջական ժողովրդավարությունը Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության տեղական ինքնակառավարման համակարգում	50
9. ԱՐԱՅԻԿ ԱՍԼԱՆՅԱՆ Հափշտակության հանցակազմի սուբյեկտիվ կողմը	55
10. МИКАЕЛ МИНАСЯН Влияние Суда ЕС на правовое положение частных лиц	60

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ >>

ԷԼՍԻՐԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի ասպիրանտ

ԴԱՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՆԽՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Սահմանադրական բարեփոխումները այս կամ այն չափով իրենց արտացոլումն են ստացել սահմանադրական գրեթե բոլոր հիմնադրույթներում, դրանք անխտիր առնչվել են Սահմանադրության սկզբունքային նորմերի հետ, ուստի, հիրավի բարդ խնդիր է դրանցից որևէ մեկին նախապատվություն տալը: Տվյալ դեպքում դատաիրավական բարեփոխումների հատվածին առանցքային նշանակություն տալով, չենք փորձում նսեմացնել բարեփոխումների մյուս ուղղությունները, պարզապես հարկ ենք համարում ընդգծել, որ բարեփոխումների այս հատվածը հիրավի դարձել է սահմանադրական ողջ բարեփոխումների և գնահատման համընդհանուր չափանիշը և երաշխիքը, ինչպես նաև բարեփոխումների ուղղությունները կանխորոշող առանցքային գործոնը:

Դատական համակարգի բարելավումը միջազգային համաձայնագրերով և պետությունների սահմանադրություններով ամրագրված մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության, քաղաքական համակարգի ժողովրդավարացման, ինչպես նաև ողջ սահմանադրական կարգի ամրապնդման լավագույն երաշխիքն է¹: Դատաիրավական բարեփոխումների առանցքային նշանակությունը սահմանադրական բարեփոխումների ենթատեքստում հնարավորինս համալիր հետազոտելու և առարկայական դարձնելու նկատառումով նպատակահարմար ենք գտնում ստորև ներկայացնել այն բնութագրող հիմնական հատկանիշները՝

1. Սահմանադրական բարեփոխումների, թերևս, ամենագերակայող գաղափարը մարդու և քաղաքացու՝ միջազգային իրավունքի սկզբունքներին համահունչ իրավունքների ու ազատությունների ամրագրումն ու դրանց համարժեք պաշտպա-

նության լծակների ու երաշխիքների սահմանումն է: Այս տեսանկյունից դատաիրավական բարեփոխումների անհրաժեշտությունը առաջին հերթին պայմանավորված է այն խիստ կարևոր փաստարկով, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության ամենակատարյալ ու հուսալի եղանակը համարվում է դատական կարգը: Թերևս դա է պատճառը, որ Սահմանադրության՝ մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների վերաբերյալ հատվածի առնվազն մեկ տասնյակի հասնող հոդվածներ նվիրված են իրավունքների ու ազատությունների դատական պաշտպանության երաշխիքներին:

Սահմանադրության բազմաթիվ այլ հոդվածներ անմիջականորեն չեն առնչվում դատաիրավական բարեփոխումներին, սակայն դրանք ևս փոխկապակցված են այդ բարեփոխումների հետ: Այսպես, օրինակ, Սահմանադրության 5-րդ հոդվածում ամրագրված իշխանությունների տարանջատման և հակակշռման սկզբունքը առանցքային նշանակություն ունեցող երաշխիք է դատական իշխանության անկախության կայացման ու բարելավման համար: Նույն այդ հոդվածում ամրագրված է օրինականության սկզբունքը, որը, նախ, պարտավորեցնում է բոլոր պետական մարմիններին և պաշտոնատար անձանց ձեռնպահ մնալու դատական իշխանության գործառույթներին որևէ կերպ միջամտելուց, մյուս կողմից՝ դատարանները պարտավորվում են իրականացնել զուտ արդարադատության գործառույթ և ձերբազատվել նախկինում ստանձնած ու ավանդույթի ուժ ունեցող վարչական գործառույթների իրականացումից և այլն:

Սահմանադրության առանձին հոդվածներ ուղղակիորեն են ամրագրում դատարանի դատազորության շրջանակները, դրանով իսկ ընդգծելով

Սահմանադրության ներքին բովանդակությանը խիստ համահունչ դատական համակարգ ձևավորելու գաղափարը: Այսպես՝ Սահմանադրության 16-րդ հոդվածի համաձայն. «Եթե ձերբակալված անձը ձերբակալման պահից 72 ժամվա ընթացքում դատարանի որոշմամբ չի կալանավորվում, ապա նա ենթակա է արձակման»: Այսպիսով, անձի առավել սկզբունքային իրավունքների և հիմնարար ազատությունների սահմանափակման գործընթացում էական դերակատարում է վերապահվում դատարանին, ինչի հիմքում ընկած է այն ելակետային դիրքորոշումը, ըստ որի արտադատական կարգով իրավունքների սահմանափակումը կարող է կատարվել միայն բացառիկ դեպքերում և հնարավորինս սեղմ ժամկետներով. «Արտադատական ընթացակարգով ազատությունից զրկելը ոչ միայն իրականացվում է Սահմանադրությամբ ամրագրված բացառիկ դեպքերում, այլև ուղեկցվում է խիստ սահմանափակ ժամկետով»²:

Այսպիսով, դատաիրավական բարեփոխումներ իրականացնելու բուն անհրաժեշտությունը և դրա իրականացման ուղղությունները պայմանավորված են Սահմանադրության բարեփոխումների ողջ ծավալն ապահովելու բնականոն ընթացքով: Վերջին հաշվով, Սահմանադրության յուրաքանչյուր դրույթ կարող է իրատեսական և երաշխավորված լինել, եթե դրանք ուղեկցվում են համապատասխան պետական հարկադրանքի կիրառման, իսկ անհրաժեշտության և բավարար հիմքերի առկայության դեպքում՝ դատական կարգով կիրառվող պատասխանատվության միջոցների նշանակման ու իրականացման հնարավորությամբ: Այս տեսանկյունից դատական համակարգը ևս հանդիսանում է պետական հարկադրանքի բաղադրիչ և կոչված է իրեն բնորոշ լիազորություններով ապահովելու Սահմանադրության գերակայությունը: Ասվածը հավասարապես վերաբերում է սահմանադրական դատարանի կազմավորման և գործունեության սահմանադրական հիմքերին: Կարծում ենք, օրինակ, սահմանադրական դատարանի քննությանը ենթակա գործերի շրջանակի ընդլայնումը մեծ մասամբ թելադրված էր հենց մարդու իրավունքների գերակայության խնդրի համարժեք լուծման անհրաժեշտությամբ:

2. Իշխանությունների տարանջատման և հավասարակշռման սկզբունքի սահմանադրական վավերագրումը կարող է լիարժեք լինել միայն այն

ժամանակ, երբ դատական իշխանությունը այդ համակարգում հիրավի ձեռք է բերում անհրաժեշտ անկախություն և իշխանության մյուս ճյուղերին հավասարակշռելու իրական ունակություն:

Այս սկզբունքի հիմնական ուղղվածությունը հենց դատական իշխանության անկախության ապահովումն է, քանզի իշխանության երեք ճյուղերից առավել խոցելին համարվում է հենց դատական իշխանությունը: Ի դեպ, այս դատողության հիմնավորվածության մասին են վկայում Սահմանադրության բազմաթիվ այլ հոդվածներ, որոնք մեծ մասամբ միտված են դատարանների անկախության երաշխիքի բաղադրիչների ամրագրմանը: Ընդ որում, դժվար չէ նկատել, որ, ի տարբերություն օրենսդիր և գործադիր իշխանությանն առնչվող սահմանադրական նորմերի, դատական իշխանությանն առնչվող նորմերը մեծ մասամբ ունեն դատական իշխանության անկախությունն ընդգծելու, այն երաշխավորված դարձնելու ուղղվածություն: Ավելին, իշխանության ոչ մի ճյուղի վերաբերյալ սահմանադրական դրույթներում, բացառությամբ դատական իշխանության հիմնադրույթների, չկա որևէ նորմ, որով սահմանվի այդ իշխանության ճյուղի անկախությունը, թեպետ, բնականաբար իշխանությունների տարանջատման մասին կարելի է լիարժեք խոսել միայն այն դեպքում, երբ առկա է դրանցից յուրաքանչյուրի անկախությունը:

Հավելենք, որ Սահմանադրության հիմնադրույթների փաստացի կիրառումը մեծ մասամբ պայմանավորված է նաև իշխանության մյուս ճյուղերի նկատմամբ դատական իշխանության ներագրության բացառապես հավասարակշռված լծակներին նախապատվություն տալով: Խնդիրն այն է, որ դատարանները պետք է բացառապես իրականացնեն արդարադատության գործառնություն և ցանկացած հիմնավորմամբ, այդ թվում՝ անկախության ամրապնդման անհրաժեշտությամբ չձգտեն փոխարինել իշխանության այլ մարմիններին, քանզի այդ դեպքում ևս խաթարվում է նույն Սահմանադրության առանցքային սկզբունքների պաշտպանության ողջ գործընթացը: Կարծում ենք, որ այդպիսի դեպքերում դատարանները ոչ թե ձեռք են բերում լիարժեք անկախություն և խրախուսելի կարգավիճակ, այլ՝ դառնում առավել խոցելի, քանի որ, օրինակ, գործադիր իշխանությանը վերապահված լիազորություններ իրականացնելիս, դատարանները ակամայից ներքաշվում են ոչ թե դատաիրավա-

կան, այլ վարչաիրավական հարաբերությունների մեջ: Այսպես, եթե դատարանները, քննելով օրինակ, ձեռնարկատիրական գործունեության լիցենզիա տալը մերժելու մասին վարչական ակտի դեմ բերված հայցադիմումը, ոչ թե պարտավորեցնում են հատկացնելու լիցենզիա, այլ հենց իրենք են կայացնում լիցենզիա տալու մասին որոշում, ապա հարկադրված են լինում իրականացնելու վարչական վարույթ վարչական դատավարության փոխարեն:

Յավոք, վերը բերված օրինակները կիրառվում են նաև գործնականում՝ դրանից բխող բացասական հետևանքներով: Այսպես, քննարկելով 2002-04թթ. ընթացքում հողահատկացումը մերժելու վերաբերյալ Երևանի քաղաքապետի որոշումների դեմ բերված հայցադիմումները, Երևան քաղաքի համայնքային դատարաններում կայացվել են բազմաթիվ դատական ակտեր, որոնցով ոչ թե վարչական ակտերը ճանաչվել են անվավեր, կամ քաղաքապետը պարտավորեցվել է կայացնել իրավաչափ որոշումներ, այլ պարզապես ճանաչվել է քաղաքացիների սեփականության իրավունքը վիճարկման առարկա հողամասերի նկատմամբ: Ընդ որում, այդ գործերով Երևանի քաղաքապետը սահմանված կարգով պատասխանող չի ճանաչվել այն անհիմն պատճառաբանությամբ, որ դատարանում քննվել է ոչ թե իրավունքի վեճ, այլ՝ փաստի ճանաչման հայց: Հիշյալ դատական ակտերի մեծ մասը սահմանված կարգով բողոքարկվել և բեկանվել է, սակայն փաստն ինքնին վկայում է այն մասին, որ գործնականում ևս չի բացառվում դատարանների անհարկի միջամտությունը գործադիր իշխանությանը³:

3. Ցանկացած նախաձեռնություն իշխանության որևէ այլ ճյուղի, այդ թվում՝ գործադիր իշխանության կողմից իրականացվող ցանկացած ծրագիր ի սկզբանե մատնված է ձախողման, եթե այդ ոլորտում անխուսափելիորեն ծագող վեճերի քննության համար երաշխավորված չէ պատշաճ արդարադատության իրականացում: Գործնական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ միայն դատարանների անկախության ապահովմանն ուղղված ճիգերը բնավ բավարար չեն հիշյալ երաշխիքը իրատեսական համարելու համար:

Հարկ է նկատել, որ մայրցամաքային իրավական համակարգի պայմաններում, իրավունքի աղբյուրների շրջանակը սահմանափակվում է բա-

ցառապես օրենսդիր և գործադիր իշխանության իրավաստեղծ գործունեության արդյունքում, ինչը սահմանափակում է լիարժեք դատական նախադեպի կիրառման հնարավորությունը: Այս սկզբունքային նշանակություն ունեցող հիմնադրույթին համապատասխան՝ սահմանադրական բարեփոխումները որդեգրել են բացառապես այնպիսի իրավական լուծումներ, որոնք թեպետ դատարանին վերապահում են իրավաստեղծ գործունեության որոշ տարրերով, ինչպես նաև դատական համակարգում օրենքների միատեսակ կատարման գործառույթներով, այնուամենայնիվ, դատական ակտերը, որպես կանոն, չեն կարող համարվել իրավունքի աղբյուրներ⁴: Ուսումնասիրությունները վկայում են այն մասին, որ նաև ավանդական երկրներում է նկատվում աստիճանաբար նախադեպի, որպես իրավունքի աղբյուրի շրջանակների սահմանափակման միտում: Այդ մասին վկայում են նաև օտարերկրյա իրավագետները. «Անգլիայում և Ռուսում նախադեպը, որպես իրավունքի աղբյուր, գոյատևել է մինչև այն ժամանակները, երբ ձևավորվել է լիարժեք խորհրդարանական իշխանություն և խորհրդարանական օրենսդրություն: Գործադիր իշխանության ուժեղացմանը զուգահեռ էական տեղ է տրվել նաև ենթաօրենսդրական ակտերին, ինչը ևս աստիճանաբար դուրս է մղում նախադեպային հենքով ձևավորված իրավունքի աղբյուրը»:

4. Դատաիրավական բարեփոխումները միաժամանակ կարևոր երաշխիք են իշխանության մյուս ճյուղերի միջև ծագած հակասությունները հնարավորինս առանց անիրավաչափ բախումների լուծելու տեսանկյունից: Քաղաքական կյանքը հաճախ է մատուցում քաղաքական ուժերի միջև սուր բախումների իրավիճակներ, իսկ դրանք ժողովրդավարական եղանակներով լուծելու միակ ճանապարհը՝ դատական եղանակն է, ինչը հնարավորություն է տալիս կողմերին ձեռնպահ մնալ հակասությունները բռնություններով լուծելու «հրապուրանքից» և նախապատվությունը տալ բացառապես օրինական եղանակներին:

Իհարկե, դա չի նշանակում, որ քաղաքական հակասությունների լուծման քաղաքակիրթ եղանակների սահմանումն ինքնին ամբողջությամբ չէզոքացնում է բռնությունների ու անիրավաչափ այլ քայլերի դիմելու հնարավորությունը, սակայն ակնհայտ է, որ դատական ճկուն համակարգերի

www.lawinstitute.am

առկայությունը մեղմացնում է այդ անցանկալի երևույթների ծագման հավանականությունը: Բացի այդ, ժողովրդավարական ինստիտուտների առկայությունը նպաստում է այնպիսի բարոյահոգեբանական մթնոլորտի ձևավորմանը, որի պարագայում առավել նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում քաղաքական սուր տարաձայնությունները առանց հակամարտությունների ու բախումների լուծելու ավանդույթների կայացման համար:

Որքան կայացած է լինում դատական համակարգը, որքան մեծ է լինում վերջինիս նկատմամբ վստահությունը, այնքան առավել նշանակալից է քաղաքական հակամարտությունները բացառապես քաղաքակիրթ եղանակներով, առանց բռնությունների դիմելու եղանակով լուծելու հավանականությունը: Սա, իհարկե, չի նշանակում, որ կայացած դատական համակարգի պարագայում բացառվում է քաղաքական և տարաբնույթ այլ հակամարտությունները բռնությունների եղանակով լուծելու տարբերակը: Ընդ որում, քաղաքական ուժերը, հաճախ ի սկզբանե հերքելով դատական եղանակով տարաձայնությունները լուծելու հարցում դատարանների, այդ թվում՝ սահմանադրական դատարանի կողմից անաչառ դիրքորոշում դրսևորելու հնարավորությունը, ղեկավարվում են ոչ թե այն փաստարկով, որ իրոք չեն վստահում դատական համակարգին, այլ փորձում են հասարակությանը ապացուցել իրենց ծայրահեղ գործողությունները, հընթացս վարկաբեկելով իշխանության մի կարևոր հատվածի, ինչը պայմանավորված է սոսկ քաղաքական նկատառումներով:

5. Դատաիրավական բարեփոխումների հիմնարար ուղղություններից է նաև երկրում օրինականության, օրենքների միատեսակ կատարման ապահովման խնդրի համարժեք լուծումը: Վերևում, մասնավորապես սույն աշխատության 1-ին գլխի 2-րդ պարագրաֆում մենք արդեն անդրադարձել ենք այդ հարցին: Աշխատության այս հատվածում նպատակահարմար ենք համարում հիշյալ հարցը քննարկման առարկա դարձնել այլ ասպեկտով: Կոնկրետ, անհրաժեշտ ենք գտնում բացահայտել սահմանադրական բարեփոխումների առանցքում օրինականության մեծ դերի և դրա ապահովման գործում դատաիրավական բարեփոխումների նշանակության հարցերը և դրանց լուծման առավել շահեկան եղանակները:

Բնականաբար, սահմանադրական բարե-

փոխումների բնականոն ընթացքն ապահովելու տեսանկյունից դատաիրավական բարեփոխումների նշանակության վերաբերյալ վերը նշված դատողությունները, փաստարկները սպառնիչ չեն: Գործնականում ծագում են նաև այդ փոխադարձ կապը հաստատող այլ իրավիճակներ, սակայն ներկայացված նյութը, կարծում ենք, ևս բավարար է պատկերացում կազմելու այն վճռորոշ դերի մասին, որ ունեն դատաիրավական բարեփոխումները:

Եթե փորձենք համեմատություն անցկացնել այլ ոլորտներում իրականացվող բարեփոխումների և դատաիրավական բարեփոխումների միջև, ապա, կարծում ենք, պարզ կդառնա, որ առավել ցավոտ ու խիստ տարաձայնություններով են ուղեկցվում, հատկապես, դատաիրավական բարեփոխումները: Իսկ դա, հայտնի իմաստով, դանդաղեցնում է սահմանադրական բարեփոխումների ողջ գործընթացը: Մեծ մասամբ այն պայմանավորված է դրանց ուղղությունների և իրականացման եղանակների առնչությամբ անհամեմատ սուր տարաձայնությունների առկայությամբ:

6. Իրավական բարեփոխումների անքակտելի մասն է կազմում նաև անհրաժեշտ բարոյահոգեբանական մթնոլորտի ձևավորմանը նպաստելը: Ըստ միջազգային հետազոտողների, ինչի հետ մենք ևս համամիտ ենք. «Հայաստանում պատմականորեն ձևավորվել է հանրային վստահության պակաս, երբ հասարակությունը հակված է մտածելու, որ պետությունը հետամուտ չի լինում ընդունված սկզբունքների պահպանմանը և չի պաշտպանում իր քաղաքացիներին»⁶: Այդ առումով հարկ է ներդնել այնպիսի ընթացակարգեր և ինստիտուտներ, որոնք համապատասխանում են գործունեության թափանցիկության առավել բարձր ցուցանիշների:

Այժմ անդրադառնանք սահմանադրական բարեփոխումների շրջանակում դատաիրավական բարեփոխումների առնչությամբ ծագած խոչընդոտների բնույթին և դրանց հաղթահարման խնդիրներին:

Կարծում ենք, այս ոլորտում բարեփոխումների ուղղությունների առնչությամբ հիրավի սուր տարաձայնությունների առկայությունը պայմանավորված է մի շարք հոգեբանական և օբյեկտիվ գործոններով, որոնց վերաբերյալ համարժեք պատկերացումները հնարավորություն են տալիս իրավաստեղծ քաղաքականություն իրականացնե-

լիս ընտրել առավել արդյունավետ տարբերակներ: Ստորև փորձենք ներկայացնել վերը նշված երևույթի առավել բնորոշ տարրերը՝

ա) դատախիրավական բարեփոխումներն անմիջականորեն առնչվում են մի շարք կառույցների գերատեսչական շահերին: Հետաքրքիր է այն, որ գերատեսչական շահերի անհարկի բախումները բնորոշ են նաև առավել կայուն իրավական համակարգ ու փորձ ունեցող երկրներին⁷: Խնդիրը հատկապես բարդանում է նրանով, որ այդ կառույցների յուրովի ընկալվող գերատեսչական շահերը և դրանցով պայմանավորված փոխհարաբերությունները ակնհայտ սրված են ու հաճախ՝ անհամատեղելի:

Այսպես, օրինակ, ոստիկանության կամ ցանկացած այլ համակարգում գործող քննչական մարմինները փորձում են ամեն կերպ հիմնավորել քննիչների ինքնուրույնության և հնարավորինս դատախազական հսկողությունից կամ դատական վերահսկողությունից դուրս մնալու անհրաժեշտությունը, մինչդեռ դատախազները և դատավորները հակված են հիմնավորելու, որ մինչդատական վարույթում դատախազական հսկողության և դատական վերահսկողության լիազորությունները խիստ ընդլայնման կարիք ունեն: Եթե ասվածին հավելենք նաև փաստաբանների, փորձագետների և դատավարությանը այս կամ այն չափով մասնակցող կառույցների հակասական շահերը, ապա պատկերն առավել ամբողջական կլինի,

բ) յուրաքանչյուր նորամուծություն, որը ներառված է դատախիրավական բարեփոխումների ծրագրում, փոխկապակցված է այնպիսի սոցիալ-քաղաքական և ֆինանսական խնդիրների իրականացման հետ, որոնք պետական համակարգից անխուսափելիորեն պահանջում են որոշակի պատրաստվածություն ու ներդրումներ, մինչդեռ երկու դեպքում դրանք միշտ չէ, որ բավարար չափով առկա են լինում: Դատախիրավական բարեփոխումները փոխկապակցված են այնպիսի հարցադրումներով, որոնք առանց լուրջ ֆինանսատնտեսական ներդրումների պարզապես հնարավոր չէ լուծել: Մասնավորապես, երկար ժամանակ քննարկվում էր վարչական դատարան ունենալու անհրաժեշտության հարցը: Բացի այն, որ գուտ քաղաքական նկատառումներով այդպիսի դատական ատյանի ստեղծումը ենթադրում է որոշակի բարդությունների հետ առնչվելու անխուսափելիություն, խնդիրը

ակնհայտ բարդ էր նաև տնտեսական կտրվածքով, քանզի խոսքը ոչ թե եղած հաստիքների հաշվին, այլ միանգամայն նոր հաստիքների, այն էլ՝ նեղ մասնագիտական անհրաժեշտ պատրաստվածություն անցած դատավորներ ունենալու, համապատասխան կառուցվածքային կարիքների լուծման անհրաժեշտության մասին է և այլն:

Միջազգային փորձի վերլուծությունը ևս բերում է այն համոզման, որ արդարադատության մատչելիության և յուրաքանչյուր այլ առանցքային սկզբունքի նշանակությունը պատշաճ գնահատելով հանդերձ, ցանկացած պետություն ևս ձգտում է ներդնել այնպիսի ինստիտուտներ և համակարգեր, որոնք կհանգեցնեն այդ ոլորտում անհարկի ֆինանսական ծախսերի և մարդկային ռեսուրսների անարդյունավետ ծախսի կրճատմանը⁸,

գ) դատախիրավական բարեփոխումներին առնչվող խնդիրները, ինչպես արդեն նշվեց, անմիջականորեն առնչվում են մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության հարցերին, ինչն ինքնին էապես մեծացնում է դրանց հասարակական հնչեղությունը: Համեմատական վերլուծությունը, թերևս, բերում է այն համոզման, որ Ազգային ժողովի քննարկմանը ներկայացված դատախիրավական բարեփոխումներին առնչվող օրենսդրական ակտերի շուրջ 85 տոկոսը նախապես ներկայացված է լինում միջազգային փորձաքննության, մինչդեռ՝ այլ օրենսդրական ակտերի պարագայում այդ տոկոսը կազմում է սոսկ 30 տոկոս: Բնորոշ է նաև այն, որ բանկային, գյուղատնտեսության ոլորտին առնչվող օրենսդրական ակտերի պարագայում այդ ցուցանիշն էլ ավելի ցածր է և այլն:

Բնականաբար, նման իրավիճակում խոսել հնարավորինս սեղմ ժամկետներում իրականացվող իրավաստեղծ գործունեության մասին իրատեսական չէ, քանի որ փորձաքննությունների ինստիտուտը ենթադրում է ոչ միայն որոշակի ժամանակի հատկացում բուն փորձաքննությանը, այլև դրա արդյունքների հաշվառմամբ արդեն իսկ մշակված և պաշտոնական շրջանառության մեջ դրված օրինագծերի վերանայմանը և լրամշակմանը:

Միաժամանակ, այս առնչությամբ, կարծում ենք, որ ժամանակն է իրավական կարգավորման առարկա դարձնել միջազգային իրավական փորձագիտական եզրակացության կիրառմանն առնչվող հասարակական հարաբերությունները,

դ) դատախիրավական բարեփոխումների

հնարավորինս արագ իրականացման գործում շահագրգռված չեն նաև գործնական աշխատանքում ներգրավված անձինք, որոնց համար կտրուկ և արմատական փոփոխությունները մշտապես ընկալվում են որպես անկանխատեսելի և դեռևս բավարար չափով անհասկանալի նորամուծություններ: Վերջիններս նաև մտավախություն ունեն, որ դրանց պրակտիկ կիրառումը կարող է ընթանալ բոլորովին այլ ուղղությամբ և եղանակներով: Վերջապես, արմատական փոփոխություններով ուղեկցվող իրավական նորամուծությունները ենթադրում են որոշակի մասնագիտական պատրաստվածություն, իսկ գործող իրավական համակարգին քաջածանոթ և փորձառու աշխատողների համար դա, բնականաբար, անհարկի ծանրաբեռնվածություն է,

ե) դատաիրավական բարեփոխումներին գուտ քաղաքական նկատառումներով երբեմն ակնհայտ անիրավաչափ խոչընդոտում են նաև ընդդիմադիր քաղաքական ուժերը: Վերջիններս թեպետ քաջ գիտակցում են, որ այդ բարեփոխումները հաճախ շահեկան են առաջին հերթին իրենց համար և համահունչ են իրենց իսկ կողմից առաջ քաշված գաղափարներին, սակայն գուտ քաղաքական հաշվարկը հարկադրում է նրանց անհիմն ու անխնայ քննադատության ենթարկել այդ նախաձեռնությունները, որպեսզի հանրության մեջ բացառեն այդ բարեփոխումների նկատմամբ համարժեք կարծիքի ձևավորումը, ամեն գնով վարկաբեկեն իշխանությունների յուրաքանչյուր նախաձեռնություն: Իսկ այդպիսի քաղաքական ակցիաների արդյունքում իշխանությունները հարկադրված են լինում կազմակերպել առավել տևական ու լայն ընդգրկվածություն ունեցող հանրային քննարկումներ: Լավագույն դեպքում գոնե մասամբ հաջողվում է հանրության մեջ ձևավորել համարժեք և իրականությանը համահունչ հանրային կարծիք, իսկ երբեմն էլ, անհարկի քաղաքական հուզումներից ու նմանաբնույթ այլ երևույթներից դրդված, այդ նախաձեռնությունները անորոշ ժամկետով կանխարգելվում են: Դրականը տվյալ դեպքում այն է, որ իշխանությունները վերը նշված իրավիճակներում միայն ծայրահեղ դեպքերում են ձեռնպահ մնում իրենց նախաձեռնություններից:

Կարծում են՝ ասվածի վառ օրինակն է Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսգրքով և Հայաստանի Հանրապե-

տության դատական օրենսգրքով նախատեսված դատական սանկցիաների վերանայման առնչությամբ կառավարության նախաձեռնությունը: Մասնավորապես, 2008թ. մարտյան իրադարձությունների առնչությամբ հարուցված քրեական գործերի դատաքննության ընթացքը ցույց տվեց, որ ամբաստանյալները կազմակերպված դիմում են բացառապես այնպիսի քայլերի, որոնք միտված էին դատական նիստերի զանգվածային ձախողումներին, ընդ որում, ամբաստանյալները տևական ժամանակով իրենց թույլ էին տալիս դատավարության մասնակիցներին վիրավորելու, հայտնելու և անհարկի քաղաքական ելույթներ: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ կառավարությունը միանգամայն իրավաչափորեն հանդես եկավ դատական սանկցիաների վերանայման այնպիսի նախաձեռնությամբ, որը թույլ էր տալիս դատարանին վերը նշված բնույթի խախտումներ թույլ տված ամբաստանյալներին կարճ ժամանակով հեռացնել նիստերի դահլիճից՝ պարտադիր ապահովելով նրանց պաշտպանների մասնակցությունը դատաքննությանը, ինչպես նաև հեռացված ամբաստանյալի վերադառնալուց հետո պարտադիր ծանոթացնելով նրան դատաքննության նյութերին:

Հիշյալ նախաձեռնությունը միանշանակ համապատասխանում էր արդար դատաքննության միջազգային չափանիշներին և կոչված էր երաշխավորելու նաև հենց այն ամբաստանյալների շահերը, որոնք իրենց թույլ էին տալիս խոչընդոտելու դատական նիստերի բնականոն ընթացքը: Խնդիրն այն է, որ անհարկի ձգձգվող դատական նիստերի երևույթը չի կարող բխել ամբաստանյալների շահերից, չի կարող վերջիններիս համար դիտվել որպես ընդունելի տարբերակ:

Ընդ որում, այս մոտեցումների հիմքում ընկած են նաև Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի հիմնադրույթները, ինչպես նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային դատական ակտերը: Պատահական չէ, որ հիշյալ հոդվածում բացարձակապես ակնարկ չկա ամբաստանյալի այնպիսի իրավունքի մասին, ինչպիսին է դատական նիստերը խոչընդոտելու միջոցով դատաքննության բնականոն ընթացքը ձախողելը:

Ինչևէ, քաղաքական ընդդիմադիր ուժերը

անհապաղ անցան կազմակերպված ակցիաների, փորձելով ձախողել վերը նշված նախաձեռնությունը և մեղադրել կառավարությանը հակաժողովրդավարական նախաձեռնություններով հանդես գալու միտումներ դրսևորելու մեջ: Տվյալ դեպքում կառավարությունը հետևողական գտնվեց, կարողացավ համոզիչ դարձնել իր դիրքորոշումները և նպաստել Ազգային ժողովում այդ օրենսդրական ակտերի ընդունմանը:

Միաժամանակ նկատենք, որ վերը նշված նախաձեռնությունը մենք սուսկ ընդհանուր գծերով ենք համարում իրավաչափ, իսկ առանձին դրույթների առնչությամբ ունենք տարածայնություններ, որոնք արդեն առանձին խնդիրներ են: Թեմայից չշեղվելու նկատառումով նշենք միայն, որ ամբաստանյալի իրավունքները սահմանափակելիս չէր կարելի հիմնավորված համարել տևական ժամանակով դատական նիստերից հեռացնելը, քանզի բուն նպատակը ոչ թե ամբաստանյալին պատժելն է, այլ դատական նիստերի բնականոն ընթացքն ապահովելը: Այլ կերպ ասած, հարկ էր պարզապես ընտրել այնպիսի ընթացակարգեր, որոնք հնարավորություն կտային միայն մեկ-երկու նիստերից հեռացնել, իսկ խախտումները կրկնվելու դեպքում դատարանը զրկված չէր լինի յուրաքանչյուր անգամ դատական նիստերից հեռացման սանկցիա կիրառելու հնարավորությունից:

Ընդհանուր առմամբ, դատաիրավական բարեփոխումներին առնչվող հարցադրումները սերտորեն առնչվում են նաև սահմանադրական բարեփոխումների այնպիսի հիմնահարցերի, ինչպիսիք են՝ Նախագահի կարգավիճակը, կառավարման ձևը, քաղաքական ռեժիմը և այլն¹⁰: Այսպես, ինչպես հայտնի է, մինչև 2005թ. սահմանադրական բարեփոխումները Հանրապետության Նախագահը համարվել է Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության խորհրդի նախագահ և դատավորների անկախության երաշխավորող: Այդ փուլում գերիշխում էր այն մտայնությունը, որ դատական իշխանության անկախության ապահովման խնդիրն այնքան կարևոր է, որ դրան հասնելու եղանակներին կարելի է էական նշանակություն չտալ, իսկ Նախագահի բարձր պաշտոնական դիրքը հնարավոր կլինի ծառայեցնել այդ խնդրի լուծմանը:

Նշված տեսակետների հիմնավորվածության հարցին հանգամանորեն չանդրադառնալով

հանդերձ, նկատենք միայն, որ գործնականում այդ տեսակետները այնքան էլ կենսունակ չգտնվեցին: Մասնավորապես, պարզ դարձավ, որ ցանկացած իշխանության օղակին, այդ թվում՝ անգամ երկրի Նախագահին որպես դատական իշխանության երաշխավոր ճանաչելը հղի է այնպիսի վտանգավոր հետևանքներով, ինչպիսիք են դատավորների անկախության ձևախեղումները: Տվյալ դեպքում, մեր կարծիքով, ի հայտ եկան այնպիսի ձևախեղումներ, որոնք հանգեցրին գործադիր իշխանության կողմից արդարադատության իրականացմանը միջամտելու, դատավորների կադրային քաղաքականությունը կանխորոշելու դրսևորումների: Բնորոշ է այն, որ թեպետ դատավորների անկախության երաշխավորի կարգավիճակը վերապահված էր Հանրապետության Նախագահին, այնուամենայնիվ, դատավորների նկատմամբ, ըստ էության, որոշ իշխանական լծակներ էին ձեռք բերել այնպիսի պաշտոնյաներ, որոնք որևէ կերպ չէին տեղավորվում սահմանադրական կարգավորումների շրջանակներում: Այսպես, պարբերաբար, ըստ նախապես հաստատված ծրագրի, դատավորների գործունեությունը ստուգման առարկա էր դառնում Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության խորհրդի աշխատակազմի կողմից, որի նախագահը անմիջականորեն ենթարկվում էր Հանրապետության Նախագահին:

Գործող Սահմանադրությունում, կարծում ենք, Հանրապետության Նախագահի լիազորությունների վերանայումը միանշանակ համապատասխանում է դատական իշխանության անկախության միջազգային սկզբունքներին: Առավել շահեկան է համարվում այն, որ արդարադատության խորհրդի կազմից միանգամայն հիմնավորված կերպով հանվել են Հանրապետության գլխավոր դատախազը և արդարադատության նախարարը, որոնք նախկինում, ի պաշտոնե, համարվում էին արդարադատության խորհրդի նախագահի տեղակալներ: Կարծում ենք, հիմնավորված լուծում է տրվել նաև արդարադատության խորհրդի նիստերը վարելուն առնչվող խնդիրներին, մասնավորապես, վճռաբեկ դատարանի նախագահը ոչ թե ձեռք է բերել այդ կարևոր կառույցի նախագահի, այլ սուսկ նիստերը վարողի կարգավիճակ, ինչը պարզապես անհրաժեշտ է նիստերի բնականոն ընթացքն ապահովելու տեսանկյունից:

Այսպիսով, չնսենացնելով սահմանադրա-

www.lawinstitute.am

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

կան բարեփոխումների մյուս ուղղությունները, աշխատության սույն հատվածում փորձ ենք արել ընդգծել դատաիրավական բարեփոխումների առանցքային նշանակությունը սահմանադրական բարեփոխումների անշրջելիությունն ապահովելու և դրանց հիմնական ուղղությունները պահպանելու տեսանկյունից: Ակնհայտ է, որ այլ ուղղություններով ընթացող բարեփոխումները (ֆինանսա տնտե-

սական, սոցիալական և այլն) ևս կանխորոշել ու դեռ կանխորոշելու են սահմանադրական բարեփոխումների ողջ ընթացքը, սակայն ցանկացած նախաձեռնություն կարող է կյանքի կոչվել և ծառայել իր բուն նպատակին, եթե ի սկզբանե ամրագրված խնդիրներն ուղեկցվում են անհրաժեշտ դատաիրավական երաշխիքներով:

¹ Տե՛ս Droit du contentieux administratif, Montchrestien, Professeur e'me'rite de l'Universite', Pantheon-Assas (Paris 11), 1998, էջ 386:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ.Հարությունյանի, Ա.Վաղարշյանի, Երևան, «Իրավունք», 2010, էջ 195:

³ Նշված օրինակները վերցված են Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի 2002-05թթ. արխիվից:

⁴ Տե՛ս Դատական համակարգեր, Երևան, «Օրենք և իրականություն», 2008:

⁵ Տե՛ս Hood Philips O., Jackson P., Constitutional and Administrative Law. L., 1988, էջ 227:

⁶ Տե՛ս Fisher George, Plea Bargaining's Triumph: A History of de Plea Bargaining in America, Sanford University Press, 2004, էջ 151:

⁷ Այդ առումով անհրաժեշտ վերլուծություններ կան հետևյալ աշխատությունում. Stephanos Bibas, Plea Bargaining: Outside the Shadov of the Trial, 117(8) Harvard Law Review, June 2004:

⁸ Տե՛ս Promoting the rule of law (ABA/CTTL). Judicial reform for Armenia. April 2002. American Bar Association. Central and east European law initiative, էջ 74-79:

⁹ Տե՛ս Joint Opinion on tye amendments of 17 March 2008 to the Law on Conducting Meetings, Assemblies, Rallies and Demonstrations of the of Armenia by the Venice Commission and OSCE/ODIHR by the Venice Commission at its 75th Plenary Session (Venice, 13/06/2008-14/06/2008), էջ 59-63:

¹⁰ Տե՛ս Mauer B., Le principe de respect de la dignite' humaine et la Convention europeenne des droits de l'homme, Mintpelllier: Universite Montpellier, 1988, էջ 298-301:

ԱՐԱ ԵՐԵՄՅԱՆ

Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի քրեական իրավունքի և քրեական դատավարության իրավունքի ամբիոնի դասախոս, ի.գ.թ., ՀՀ արդարադատության նախարարության աշխատակազմի վերահսկողության վարչության պետ

ԹՐԱՖԻՔԻՆԳԻ ՄԵԽԱՆԻԶՄԸ

Եվրոպայի խորհրդի 2005թ. Մարդկանց շահագործման (թրաֆիքինգի) դեմ պայքարի մասին կոնվենցիայի (այսուհետ՝ ԵԽ 2005թ. կոնվենցիա) 4-րդ հոդվածի «ա» ենթակետում տրված բնորոշման համաձայն՝ մարդկանց թրաֆիքինգ է շահագործման նպատակով մարդկանց հավաքագրելը, տեղափոխելը, փոխանցելը, թաքցնելը կամ ընդունելը՝ ուժի սպառնալիք կամ ուժ գործադրելու կամ հարկադրանքի որևէ այլ ձև կիրառելու, առևանգման, խարդախության, խաբեության, իշխանությունը կամ վիճակի խոցելիությունը չարաշահելու, կամ այլ անձնավորության նկատմամբ որոշակի վերահսկողություն իրականացնող որևէ անձի համաձայնությունը ձեռք բերելու նպատակով դրամական միջոցներ կամ այլ օգուտներ տրամադրելու կամ ստանալու եղանակով¹:

ՀՀ քրեական օրենսդրությունում «թրաֆիքինգ», «մարդկանց թրաֆիքինգ» կամ «մարդկանց առևտուր» տերմինները որպես այդպիսին չեն օգտագործվում: Դրանց փոխարեն օգտագործվում են այն տերմինները և սահմանումները, որոնցով թրաֆիքինգը (մարդկանց առևտուրը) որպես երևույթ բնութագրվում է միջազգային իրավունքի գործիքներում: Դրանց փոխարեն ՀՀ քր. օր-ում օգտագործվել են ԵԽ 2005թ. Կոնվենցիայում, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ Կոնվենցիայում² և այն լրացնող՝ թիվ 2 Արձանագրությունում³ օգտագործվող տերմինները:

ԵԽ 2005 թ. Կոնվենցիայում ձևակերպված «թրաֆիքինգ» հասկացությունը համապատասխանում է Պալերմոյի թիվ 2 Արձանագրության (2000թ.) 3-րդ հոդվածի «ա» կետում սահմանված հասկացությանը: ՀՀ քր. օր-ի 132 հոդվածի 1-ին մասում ձևակերպված հանցագործության հասկացությունն, առանձին վերապահումներով, համա-

պատասխանում է միջազգային այդ գործիքներում տրված հասկացությունների բովանդակությանը:

ՀՀ քր. օր-ի 132 հոդվածում սահմանված թրաֆիքինգի (1-ին մաս) իրականացման մեխանիզմներն էապես չեն տարբերվում այլ պետություններում նույն հանցագործության իրականացման մեխանիզմներից: Թրաֆիքինգը գործընթաց է, որը, որպես կանոն, բաղկացած է երեք փուլից՝ հավաքագրելուց, փոխադրելուց (տեղափոխելուց) և շահագործման հանձնելուց: Աղյուսակ 1-ում (էջ 11) ներկայացվում է թրաֆիքինգի մեխանիզմն ըստ ՀՀ քր. օր-ի 132 հոդվածի 1-ին մասում նկարագրված դիսպոզիցիայի:

ՀՀ քր. օր-ի 132-րդ հոդվածի 1-ին մասի դիսպոզիցիայում նկարագրված հանցագործությունը ավարտված համարելու համար անհրաժեշտ է ցանկացած համակցությամբ երեք տարրերի առկայությունը միաժամանակ՝ գործողությունը, միջոցը⁴ և շահագործման նպատակը:

Ընդ որում, թրաֆիքինգն ավարտված հանցագործություն համարվելու համար պարտադիր չէ, որ անձը ենթարկվի շահագործման (ձևական հանցակազմ): Դրա համար բավարար է, որ անձի նկատմամբ շահագործման նպատակով կատարվի 132 հոդվածի 1-ին մասի դիսպոզիցիայում նշված գործողություններից մեկը՝ նույն դիսպոզիցիայում նշված եղանակներից որևէ մեկի կիրառմամբ:

Այսպիսով, թրաֆիքինգը համարվում է ավարտված հանցագործություն մինչև անձի փաստացի շահագործումը: Այսպես, մարդկանց «հավաքագրումը» (գործողություն) «խարդախության միջոցով» (միջոց) «աշխատանքային շահագործման նպատակով» (նպատակ) հանցավոր գործունեություն է, որը պետք է որակվի որպես ավարտված թրաֆիքինգ: Կամ, օրինակ, «շահագործման նպատակով» (նպատակ) «առողջության համար

որպես մարմնավաճառ: Երբ երիտասարդ կինը հրաժարվել էր զբաղվել այդ գործով, նրան մի քանի օր շարունակ ծեծի են ենթարկել և բռնաբարել: Արդյունքում նա որոշել է դուրս գալ փողոց և փախչել առաջին իսկ հնարավորության դեպքում: Աշխատած ամբողջ գումարը հանձնել է իրեն վերահսկող հանցագործներին: Նրան հաջողվել է փախչել իր հերթական հաճախորդի հետ, հասնել սահման և կատարվածի մասին հաղորդել սահմանապահներին: Հանցագործությունը բացահայտվել է:

Այս օրինակի վրա երևում է, որ շահագործման նպատակով կատարվել է՝

ա) գործողություն, այն է՝ հավաքագրում, որն իրականացվել է՝

- խաբեության միջոցով և
- գոհի վիճակի խոցելիությունը չարաշահելու միջոցով,

բ) մեկ այլ գործողություն, այն է՝ փոխադրում, որն ուղեկցվել է՝

- անձը հաստատող ակնհայտ կեղծ փաստաթղթի տրամադրմամբ և օգտագործմամբ ու
- միգրացիայի կանոնների խախտմամբ,

գ) ինչպես նաև այլ գործողություն՝ մեկ անձին մեկ այլ անձի իշխանությանը փոխանցում (հանձնում)՝ գոհի վիճակի խոցելիությունը չարաշահելու միջոցով, որն ուղեկցվել է անձը հաստատող ակնհայտ կեղծ փաստաթուղթը վերցնելով (անձը մնացել է առանց օրինական կամ անօրինական փաստաթղթի):

Արդյունքում անձը դրվել է փաստացի սեքսուալ շահագործման վիճակի մեջ՝ նա հարկադրվել է զբաղվել մարմնավաճառությամբ կամ մատուցել սեքսուալ այլ ծառայություններ երրորդ անձանց, ինչն ուղեկցվել է բռնություններով, ներառյալ՝ բռնաբարությամբ:

Թրաֆիքինգի մեխանիզմը վերլուծելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ արարքը որպես թրաֆիքինգ որակելիս շահագործման այս կամ այն ձևի ենթարկվելու վերաբերյալ թրաֆիքինգից տուժած անձի համաձայնությունը որևէ նշանակություն չունի այն դեպքում, երբ կիրառվել է նախատեսված միջոցներից որևէ մեկը⁵:

Այսպես, գործնականում, թրաֆիքինգի բազում դեպքերում, գոհերի և թրաֆիքինգ իրականացնողների միջև ձեռք է բերվում սկզբնական համաձայնություն կամ լինում է համագործակցու-

թյուն, որին հետագայում հետևում են սպառնալիքները, հարկադրանքը, ուժի գործադրումը, խաբեությունը, վստահության կամ իշխանության չարաշահումը: Այդ դեպքում թրաֆիքինգը համարվում է կատարված:

Առանձնահատկություններ ընդհանուր կանոնից

Թրաֆիքինգը որպես ավարտված հանցագործություն համարվելու ներկայացված ընդհանուր կանոնից ՀՀ քր. օր-ը նախատեսում է երեք առանձնահատկություն: Դրանցից երկուսը վերաբերում են դիսպոզիցիայի օբյեկտիվ կողմին, իսկ մեկը՝ սուբյեկտիվ կողմին⁶:

Առաջին առանձնահատկություն. 132 հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին կետի համաձայն, տասնութ տարին չլրացած անձին շահագործման նպատակով հավաքագրելը, փոխադրելը, հանձնելը, թաքցնելը կամ ստանալը պետք է որակվի որպես ավարտված հանցագործություն՝ «թրաֆիքինգ», անգամ եթե չեն կիրառվել 132 հոդվածի 1-ին մասում նշված միջոցները:

Նշենք, որ ԵԽ 2005թ. Կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածի «գ» կետով սահմանված է, որ շահագործման նպատակով երեխային⁷ հավաքագրելը, տեղափոխելը, փոխանցելը, թաքցնելը կամ ընդունելը համարվում է «թրաֆիքինգ» նույնիսկ այն դեպքում, երբ դա կապված չէ նույն հոդվածի «ա» կետում նախատեսված միջոցներից որևէ մեկի կիրառման հետ:

Երկրորդ առանձնահատկություն. 132 հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետի համաձայն, հոգեկան խանգարման հետևանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունը ամբողջությամբ կամ մասամբ գիտակցելու կամ դա ղեկավարելու հնարավորությունից զրկված անձին շահագործման նպատակով հավաքագրելը, փոխադրելը, հանձնելը, թաքցնելը կամ ստանալը պետք է որակվի որպես ավարտված հանցագործություն՝ «թրաֆիքինգ», անգամ եթե չեն կիրառվել 132 հոդվածի 1-ին մասում նշված միջոցները:

ՀՀ քր. օր-ի 132 հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետերում նկարագրված հանցագործությունների հանցակազմերը նույնպես ձևական են, ինչպես և 132 հոդվածի 1-ին մասում նկարագրված հանցագործության հանցակազմը:

Առանձնահատկությունը հետևյալն է. վերը թվարկված երկու կատեգորիաների անձանց

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

նկատմամբ կատարված ոտնձգությունը համարվում է ավարտված ավելի վաղ պահից, քան նախատեսված է ՀՀ քր. օր-ի 132 հոդվածի 1-ին մասում սահմանված ընդհանուր կանոնով: ՀՀ քր. օր-ի 132 հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետերում նկարագրված հանցագործությունները համարվում են ավարտված (հավաքագրելը, փոխադրելը, հանձնելը, թաքցնելը կամ ստանալը) գործողությունը կատարելու պահից, եթե այն կատարվել է շահագործման նպատակով: Այսպես, վերը թվարկված երկու կատեգորիաների անձանց «հավաքագրումը» (գործողություն) «աշխատանքային շահագործման նպատակով» (նպատակ) հանցավոր գործունեություն է, որը մեկնաբանվող հոդվածի երկրորդ մասի դիսպոզիցիայի համաձայն պետք է որակվի որպես ավարտված թրաֆիքինգ: Կամ, օրինակ, «շահագործման նպատակով» (նպատակ) «մարդուն թաքցնելը» (գործողություն) նույնպես պետք է որակվի որպես ավարտված թրաֆիքինգ:

Այսպիսով, նշված երկու կատեգորիայի անձանց համար օրենսդիրը սահմանել է թրաֆիքինգից պաշտպանվածության ավելի բարձր աստիճան: Ընդ որում, եթե տասնութ տարին չլրացած անձի պարագայում նման մոտեցումը կոնվենցիոնալ պարտավորություն է, ապա հոգեկան խան-

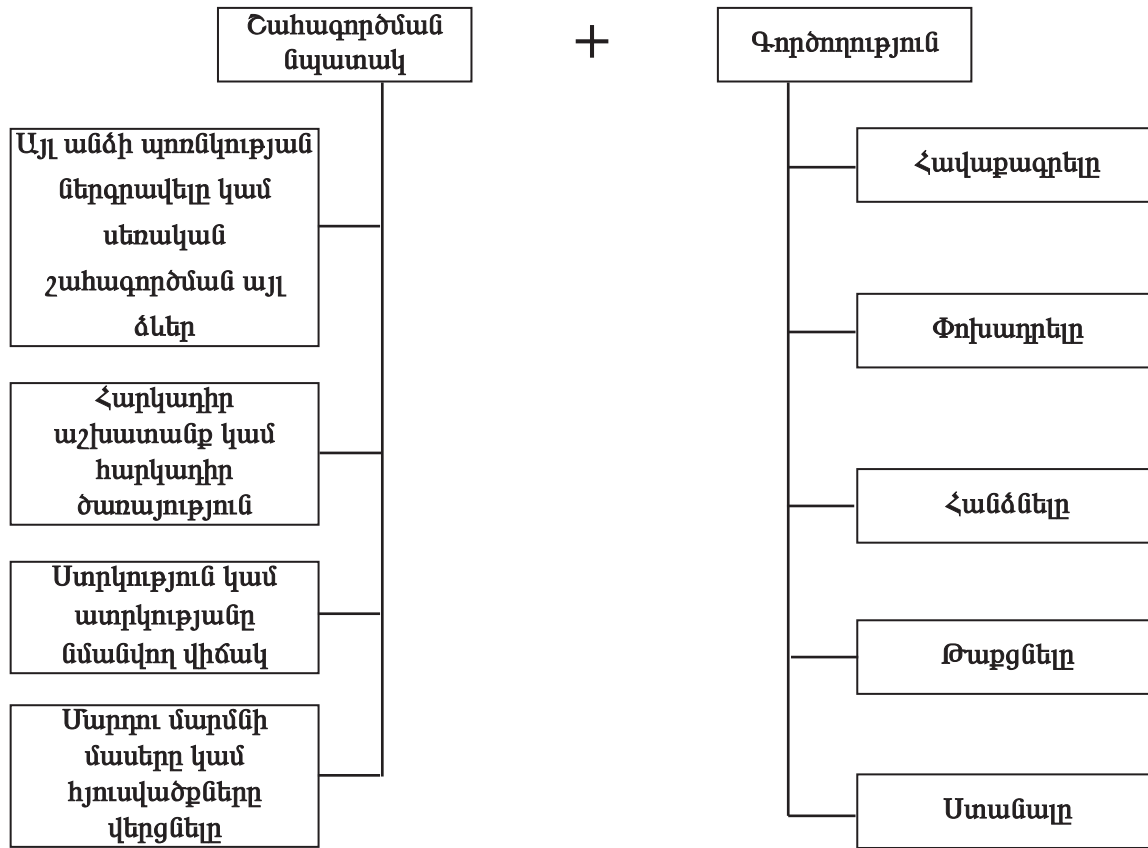
գարման հետևանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունը ամբողջությամբ կամ մասամբ գիտակցելու կամ դա ղեկավարելու հնարավորությունից զրկված անձի պարագայում նման մոտեցումը Հայաստանի Հանրապետության կողմից նախաձեռնված լրացուցիչ քայլ է: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ երկու կատեգորիաների անձանց վիճակն ինքնին առավել խոցելի է: Ավելացնենք, որ առանձնապես խոցելի է այն անչափահասների վիճակը, ովքեր միաժամանակ հաշմանդամ են: Նրանց հաճախ օգտագործում են մուրացկանության նպատակներով: Թրաֆիքինգով զբաղվող անձանց իշխանության ներքո գտնվող երեխաները և հոգեկան խանգարման հետևանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունը ամբողջությամբ կամ մասամբ գիտակցելու կամ դա ղեկավարելու հնարավորությունից զրկված անձինք շատ դեպքերում անգամ չեն հասկանում, թե ինչպիսի պայմանների մեջ են հայտնվել և չունեն աջակցության կենտրոնների հետ հեշտությամբ կապվելու հնարավորություն:

Ադյուսակ 2-ում (էջ 14) ներկայացվում է թրաֆիքինգի մեխանիզմն ըստ ՀՀ քր. օր-ի 132 հոդվածի 2-րդ մասում նկարագրված դիսպոզիցիայի:

ԹՐԱՖԻՔԻՆԳԻ ՄԵԽԱՆԻԶՄԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(ՀՀ քր. օր-ի 132-րդ հոդվածի 2-րդ մաս)

(տուժողներն են՝ ա) տասնութ տարին չլրացած անձը, բ) հոգեկան խանգարման հետեւանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունը ամբողջությամբ կամ մասամբ գիտակցելու կամ դա ղեկավարելու հնարավորությունից զրկված անձը)

¹ Տե՛ս <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/197.htm>.

² Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ՊՏ N 4/12/, էջ 294-323:

³ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ՊՏ N 4/12/, էջ 324-332 և էջ 333-345:

⁴ Օգտագործվող «միջոց» բառը պայմանական հասկացություն է: Միջոցները նույնպես գործողություններ են, սակայն դրանք ուղեկցում են հիմնական գործողությունները:

⁵ Տե՛ս ԵԽ 2005թ. Կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածի «բ» կետում, ինչպես նաև 2000թ. Մարդկանց, հատկապես կանանց և երեխաների առևտրի կանխարգելման, արգելման և պատժի մասին Արձանագրության 3-րդ հոդվածի «բ» կետում սահմանված դրույթները:

⁶ Թրաֆիքինգը որպես ավարտված հանցագործություն համարվելու ներկայացված ընդհանուր կանոնից ՀՀ քր.օր-ով նախատեսված՝ հանցակազմի սուբյեկտիվ կողմին վերաբերող առանձնահատկությունը պայմանավորված է ՀՀ քր.օր-ի 132 հոդվածի 4-րդ մասի 2-րդ կետի դիսպոզիցիայի կառուցվածքով, որի համաձայն՝ արարքը համարվում է ավարտված հանցագործություն, եթե նույն հոդվածի առաջին կամ երկրորդ մասով նախատեսված արարքը (թրաֆիքինգ կամ անչափահասի թրաֆիքինգ կամ հոգեկան խանգարման հետեւանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունը ամբողջությամբ կամ մասամբ գիտակցելու կամ դա ղեկավարելու հնարավորությունից զրկված անձի թրաֆիքինգ) անգոյություն է առաջացրել է տուժողի մահ կամ այլ ծանր հետեւանքներ: Այդ առանձնահատկության մանրամասն վերլուծությունը, սակայն, չի ներառվում սույն հետազոտության առարկայի մեջ: Այն կարող է լինել առանձին հետազոտության առարկա:

⁷ ԵԽ 2005թ. Կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածի «դ» կետի համաձայն՝ «երեխա» է համարվում տասնութ տարին չլրացած ցանկացած անձ:

ՕԼԻՄՊԻԱ ԳԵՂԱՄՅԱՆ

ԵՊՀ քաղաքացիական դատավարության
ամբիոնի դասախոս

**ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅԱՄԲ
ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՅԱՑՄԱՆԸ
ՀԱՍԱՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը մեծապես կախված է էկոլոգիական որոշումների կայացման գործընթացում հասարակության մասնակցությունից: Հասարակության արդյունավետ մասնակցությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է տեղեկատվության մատչելիություն և այդ տեղեկատվությունը տիրապետող պաշտոնատար անձանց աջակցությունը: Այստեղ, փաստացի, տեղ է գտնում պարտադիր համագործակցություն, ու թեև համագործակցողների իրավական կարգավիճակը տարբեր է և նույնիսկ հակընդդեմ, սակայն համագործակցության նպատակը մեկն է՝ ապահովել շրջակա միջավայրի որակը: Ինչպես նշում է Ա. Իսկոյանը. «Հասարակությունը այս գործընթացում խաղում է երկակի դեր. մի կողմից նա համագործակցում է շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտի պետական կառույցների հետ, մյուս կողմից՝ հասարակությունը, լուծելով իր խնդիրները, հսկողություն է իրականացնում օրենսդիր և գործադիր մարմինների կողմից՝ շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում ունեցած իրենց լիազորությունների իրականացման նկատմամբ...»¹:

Հասարակության մասնակցությունը էկոլոգիական որոշումների կայացմանը լուրջ հնարավորություն է տալիս այդ որոշումների կայացումը ավելի բաց դարձնելու, համապատասխան որոշումներ կայացնող անձանց պատասխանատվությունը բարձրացնելու համար, ինչը կարևոր նախապայման է ողջ գործընթացի արդյունավետ կայացման համար: Այսինքն, հասարակությանը պետք է հնարավորություն տրվի արտահայտել իր մտեցումներն ու կարծիքը, իսկ պետական մարմինները պետք է դրա հետ հաշվի նստեն:

Յուրաքանչյուր ոք պետք է իրավունք ունենա ոչ միայն ստանալ էկոլոգիական տեղեկատվություն, այլև պետք է հնարավորություն ունենա մասնակցելու,

և անհրաժեշտության դեպքում ազդելու այդ բնագավառում կայացվելիք որոշումների ընդունման վրա, որոնք կարող են նորանոր ռիսկեր ստեղծել շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցության համար, ինչը ոչ մի դեպքում անհետևանք չի թողնի մարդկային կյանքն ու նրա կենսագործունեությունը²:

Գաղտնիք չէ, որ նախկին ԽՍՀՄ տարածքում ժողովրդավարությանը տանող դռներն ամուր փակված էին: Սակայն, աստիճանաբար քաղաքացիներն ու հասարակական կազմակերպությունները փորձեցին դրանք բացել: Իհարկե, հաջողությունների հասնելը լի էր դժվարություններով, ու պետք էր գիտելիքների, փորձի, հմտությունների համապատասխան բանալին գտնել³:

Շրջակա միջավայրի առնչությամբ տեղեկատվության մատչելիությունը, որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցությունը և արդարադատության մատչելիությունը այն երեք սյուներն են, որոնց վրա հիմնվում է ՀՀ կողմից 2001թ. մայիսի 14-ին վավերացրած «Շրջակա միջավայրի առնչությամբ տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության, և արդարադատության մատչելիության մասին» կոնվենցիան, որը, հանդիսանալով ներպետական օրենսդրության մաս, մանրակրկիտ և հստակ սահմանում է համապատասխան գործընթացները:

Ցանկանալով ներկայացնել շրջակա միջավայրի առնչությամբ որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության իրավունքի ձևավորման պատմությունը, պետք է նշել, որ հասարակայնության մասնակցության իրավունքի որոշակի ասպեկտներ քննարկվել են նաև այնպիսի միջազգային փաստաթղթերում, ինչպիսիք են՝ ՄԱԿ-ի կողմից 1982թ-ին ընդունված «Բնության համաշխարհային հրովարտակը», որի կետ 23 համաձայն յուրաքանչյուր ոք անհա-

www.lawinstitute.am

տապես կամ կողեկտիվ ձևով կարող է մասնակցել անմիջականորեն իրեն շրջապատող միջավայրի վերաբերյալ որոշումների քննարկման գործընթացին: Ինչ վերաբերվում է տարածաշրջանային ակտերին, ապա Եվրոպայի խորհրդի 1986թ-ին ընդունված N171 բանաձևը, որը մշակվել էր Եվրոպայի տեղական և տարածաշրջանային մարմինների կոնֆերանսի արդյունքում, նույնպես ամրագրել էր հստակ դրույթներ՝ շրջակա միջավայրի առնչությամբ որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության վերաբերյալ: Մինչ Օրիուսի կոնվենցիայի ընդունումը շրջակա միջավայրի առնչությամբ որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության դրույթներ նախատեսված են եղել նաև ՄԱԿ-ի ԵՏՀ «Անդրսահմանային ենթատեքստում շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման մասին» 1991թ-ի կոնվենցիայով (հոդված 2 և 4), «Կլիմայի փոփոխության մասին» 1992թ. կոնվենցիայով (հոդված 6), ՄԱԿ-ի ԵՏՀ «Արդյունաբերական վթարների անդրսահմանային ներգործության մասին» կոնվենցիայով⁴ (հոդված 9): Ռիո դե Ժանեյրոյի 1992թ-ի «Սկզբունքների հռչակագրի» 10-րդ սկզբունքը սահմանում էր, որ էկոլոգիական խնդիրներն առավել արդյունավետ կարող են լուծվել բոլոր շահագրգիռ քաղաքացիների մասնակցությամբ, և յուրաքանչյուր ոք մատչելի տեղեկատվության հիման վրա պետք է հնարավորություն ունենա մասնակցելու որոշումների կայացմանը: Դեռ ավելին. նույն կոնֆերանսին ընդունված «21 դարի օրակարգ»-ում առավել մանրամասն նախատեսված են կայուն զարգացման հասնելու բնագավառում պրակտիկայի արդյունավետ ձևերն ու մեթոդները, և մեծ ուշադրություն է հատկացված հասարակայնության մասնակցությանը: Եվ, վերջապես, 1995թ-ին ԵՏՀ տարածաշրջանի պետությունների բնապահպանության նախարարների կողմից Սոֆիայում ընդունված տեղեկատվության մատչելիության և հասարակայնության մասնակցության ապահովման ղեկավար սկզբունքներում հասարակայնության մասնակցությանը նվիրված էին թվով 9 կետեր, որոնք հիմք են հանդիսացել Օրիուսի կոնվենցիայի համապատասխան դրույթների համար: Քաղաքացիների մասնակցությունը բնության պահպանության վերաբերյալ օրենքների և որոշումների մշակմանն ու դրանց իրականացման նկատմամբ հսկողությանը նախատեսված էր նաև «Բնության պահպանության մասին ՀՀ օրենսդրության հիմունքներում», որը, ցավոք, այլևս չի գործում:

Թե անհատ քաղաքացիների, և թե հասարա-

կական կազմակերպությունների ունակություններն օգտագործելը, անխոս, նախ և առաջ պետք է հարստացնի ու համալրի շրջակա միջավայրի ոլորտում կայանալիք որոշման հիմնավորվածությունն ու կարևորությունը: Այդ հնարավորություններն օգտագործելը կարող է նաև մեծապես օժանդակել շրջակա միջավայրի պահպանության բնագավառի օրենսդրական ակտերի կիրառմանը, քանզի ենթադրվում է, որ քաղաքացիներն ու պետական մարմիններն ունեն ընդհանուր նպատակ, այն է՝ ընդհանուր բարեկեցության, շրջակա միջավայրի որակի պահպանության ու ապահովման համար օրենքների պահանջների հնարավոր իրականացում: Անհատներ, հասարակական կազմակերպություններ, շրջակա միջավայրի բնագավառում պատասխանատու պաշտոնատար անձինք փոխհարաբերություններում հատկապես արդյունավետ է դառնում հասարակայնության մասնակցության դերը շրջակա միջավայրի պահպանության գործում, քանի որ այստեղ օգտագործվում է քաղաքացիների անմիջական կապը իրենց շրջապատող միջավայրի հետ, ինչի արդյունքում, հասարակությունից հաճախ կարելի է ստանալ շրջակա միջավայրի որակի վերաբերյալ այնպիսի տեղեկատվություն, որը պետական մարմինների համար դժվար է ձեռք բերել: Օրիուսի կոնվենցիայի համապատասխան դրույթները որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության վերաբերյալ կարծես թե հիշեցնում են պետական մարմիններին, թե ինչքան կարևոր է իրենց գործունեության արդյունավետ իրականացման համար հասարակայնության մասնակցությունը: Քանի որ շատ հաճախ, ինչպես բազմիցս ասացուցել է պրակտիկան, կայացվում են որոշումներ, որոնք առաջին հայացքից թվում են լավագույնը, մինչդեռ դրանց թաքնված գործոնները կարող էին ի հայտ գալ միայն հասարակայնության մասնակցության արդյունքում, ինչն էլ իր հերթին կկանխեր անբարենպաստ հետևանքները յուրաքանչյուրի և բոլորի համար: Եվ, հակառակը, հասարակայնության ձևական մասնակցությունը ու նրա անդամների մոտեցումները շրջանցելը իջեցնում են այդ որոշման իրագործման արդյունավետությունը, քանի որ գործընթացի օրինականությունն առհասարակ դրվում է կասկածի տակ:

ՀՀ գործող Սահմանադրության մեջ այս իրավունքի հիմքերն ամրագրված են 28 հոդվածում, որը հռչակում է. «Յուրաքանչյուր ոք ունի այլ անձանց հետ միավորումներ կազմելու, այդ թվում՝ արհեստակցական միություններ կազմելու և դրանց անդամագրվելու

իրավունք:

Յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի այլ քաղաքացիների հետ կուսակցություններ ստեղծելու և դրանց անդամագրվելու իրավունք:

Միավորումների գործունեությունը կարող է կասեցվել կամ արգելակվել միայն օրենքով նախատեսված դեպքերում՝ դատական կարգով:

1996թ-ի նոյեմբերի 1-ի ՀՀ «Հասարակական կազմակերպությունների մասին» օրենքի⁵ դրույթների հիման վրա կարելի է ասել, որ քաղաքացիներն ունեն շրջակա միջավայրի պահպանության բնագավառի հասարակական կազմակերպություններին միանալու և մասնակցելու իրավունք, որոնք վերոհիշյալ օրենքի 22 հոդվածի համաձայն կարող են.

1. տարածել տեղեկատվություն իրենց գործունեության մասին,

2. հիմնել զանգվածային լրատվության իրենց միջոցները,

3. կազմակերպել առանց գեների, խաղաղ երթեր, ցույցեր, միտինգներ և հավաքներ,

4. ներկայացնել և պաշտպանել հասարակական կազմակերպության իրավունքներն ու օրինական շահերը դատարաններում, պետական իշխանության մարմիններում, տեղական ինքնակառավարման մարմիններում, այլ հասարակական կազմակերպություններում:

Այնհայտ է, որ ՀՀ Սահմանադրությունը շրջակա միջավայրի բնագավառի որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության հարաբերությունները մանրամասն իրավական կարգավորման չի ենթարկում, այլ ամրագրում է միայն ելակետային դրույթներ, որի հիման վրա ընդունվել և դեռ անհրաժեշտություն կա ընդունելու համապատասխան ոլորտի օրենքներ և ենթօրենսդրական ակտեր:

Մինչդեռ, ըստ Օրհուսի կոնվենցիայի՝ հասարակայնության ներկայացուցիչներն իրավունք ունեն մասնակցելու որոշումների ընդունմանը, այսինքն, ամեն մի գործողություն, որի հետևանքով կարող է վատթարանալ շրջակա բնական միջավայրի վիճակը, պետք է դառնա հասարակական քննարկման առարկա և պետք է իրագործվի միայն նրա համաձայնությամբ: Ընդ որում հասարակայնության մասնակցությանը վերաբերվող դրույթները՝ կախված կայացվելիք որոշման ոլորտի կառավարման մակարդակի գործընթացների ձևից, բաժանվում են երեք խմբի: Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը վերաբերվում է հասարակայնության մասնակցությանը գործունեության կոնկրետ

տեսակների կապակցությամբ որոշումներ ընդունելու գործընթացին, որոնք կարող են էական ազդեցություն ունենալ շրջակա միջավայրի վրա: 7-րդ հոդվածը վերաբերվում է հասարակայնության մասնակցությանը շրջակա միջավայրին առնչվող ծրագրերին, նախագծերին և քաղաքականությանը, իսկ 8-րդ հոդվածը վերաբերվում է հասարակայնության մասնակցությանը անմիջական կիրառման ուժ ունեցող նորմատիվ դրույթների, և/կամ ընդհանուր կիրառում ունեցող իրավաբանորեն պարտադիր նորմատիվ ակտերի նախապատրաստման գործին:

Հատկանշական է, որ Կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ. «Սույն Համաձայնագրի դրույթները չեն կանխակալում որևէ կողմի իրավունքը շարունակել իրագործել կամ ձեռնարկել միջոցառումներ, որոնք ենթադրում են տեղեկատվության ավելի լայն մատչելիություն, հասարակայնության ավելի լայն մասնակցություն որոշումների ընդունմանը ... , քան դա նախատեսված է սույն համաձայնագրով»: Փաստորեն, 3-րդ հոդվածը սահմանում է, որ Կոնվենցիայի դրույթները, այդ թվում 6-րդ, 7-րդ և 8-րդ հոդվածները նախատեսում են նվազագույն պայմաններ, և կողմերը կարող են ավելի լայն արարողակարգեր սահմանել առողջ և բարենպաստ շրջակա միջավայրի ստեղծման ու պահպանման նպատակին հասնելու համար:

Հասարակայնության մասնակցությունը ենթադրում է հասարակության ներկայացուցիչների համագործակցությունը պետական մարմինների հետ որոշումների ընդունման և քաղաքականության մշակման գործընթացում առավել լուրջ արդյունքների հասնելու նպատակով: Օրհուսի կոնվենցիան հնարավորություն է ընձեռում գնալ այն ուղիով, որով կարելի է հասնել ցանկալի արդյունքների, քանի որ հստակ ներկայացնում է, թե նվազագույնս ինչ է անհրաժեշտ վերջնական նպատակին հասնելու համար, այն է՝ համապատասխան տեղեկատվության տիրապետում, ծանուցման արդյունավետ համակարգի ստեղծում, իրար հաջորդող անհրաժեշտ գործընթացներ և հասարակայնության մասնակցության արդյունքների պարտադիր հաշվի առնում: Հասարակայնության մասնակցության աստիճանը յուրաքանչյուր կոնկրետ գործընթացին կախված է տարբեր գործոններից՝ ներառյալ սպասվող արդյունքը, դրանց ծավալները, որքան մարդկանց ու որքանով կվերաբերի այդ գործընթացը: Խնդրի լուծման այդ արդյունքը կլինի տեղական, տարածաշրջանային, թե՞ համապետական և

մակարդակով: Գաղտնիք չէ, որ երբ խնդիրը դառնում է առավել բարդ և վերաբերվում է ավելի մեծ թվով մարդկանց ու լուրջ գործունեների, բազմաթիվ պետություններում՝ ցավոք, նաև Հայաստանի Հանրապետությունում, շատ հաճախ հասարակության ներկայացուցիչների դերը իջնում է, իսկ այդ որոշումների համար պատասխանատու պետական մարմինների ու պաշտոնատար անձանց դերը բարձրանում: Մինչդեռ Օրհուսի կոնվենցիան սահմանում է, որ հասարակայնությունը կարող է մասնակցել որոշումների ընդունման գործընթացի ամենատարբեր փուլերում, սկսած այդ որոշումների մշակման, տարբեր քննարկումների, խորհրդատվությունների փուլերը և ընդհուպ դրանց վերջնական ընդունման շրջանը: Ընդ որում որոշումների կայացմանը մասնակցության գործընթացում հասարակայնության ներկայացուցիչների կարգավիճակը կարող է տարբեր լինել: Նրանք, ում ուղղակիորեն կվերաբերի ընդունվող որոշման արդյունքը և մշակվող քաղաքականությունը, պետք է օժտված լինեն ավելի լայն հնարավորություններով ազդելու ընդունվող որոշման վրա: Այստեղ էլ հենց երևում է «հասարակություն» և «շահագրգիռ հասարակություն» հասկացությունների տարբերությունները: Ըստ Օրհուսի կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի «ձ» կետի՝ «հասարակություն» նշանակում է մեկ կամ մեկից ավելի ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձ և համաձայն ազգային օրենսդրության կամ պրակտիկայի՝ դրանց միությունները, կազմակերպությունները կամ խմբերը: Իսկ «շահագրգիռ հասարակություն» նշանակում է մի հանրություն, որն իր վրա կրում, կամ կարող է ազդեցություն կրել շրջակա միջավայրին առնչվող որոշումներից, կամ, որը շահագրգռված է այդ որոշումներով: Սույն սահմանման իմաստով բնապահպանական հասարակական կազմակերպությունները, որոնք համապատասխանում են ազգային օրենսդրության ներկայացրած բոլոր պահանջներին, համարվում են շահագրգիռ կազմակերպություններ, եթե նպաստում են շրջակա միջավայրի պահպանությանը: Ինչպես տեսնում ենք, Կոնվենցիան հնարավորինս հստակ տալիս է այս հասկացությունների մեկնաբանությունները, դրանով իսկ փորձելով խուսափել անճշտություններից համապատասխան ոլորտներում: Ակնհայտ է, որ Կոնվենցիան առաջնորդվում է այն սկզբունքով, որ կայանալիք որոշումների ընդունման գործընթացին պետք է ընդգրկվեն ոչ միայն այն անձինք, որոնց անմիջական շահերին է վերաբերում այդ որոշումը, այլ նաև յուրաքանչյուր անձ և հասարակական կազմա-

կերպություն, ով կարող է իր դրական ներդրումն ունենալ շրջակա միջավայրի պահպանության գործում ընդհանրապես:

Այսինքն, որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության էությունը կայանում է նաև նրանում, որ պետական իշխանության մարմինները կարողանան հնարավորինս օգտագործել հասարակության բուն էներգիան՝ թե նրանից տեղեկատվություն ստանալու և թե նրա մոտեցումներն ու դիրքորոշումներն օգտագործելու միջոցով: Հասարակությունն էլ իր հերթին այս ամենն իրագործում է և անձնական շահագրգռվածությունից, և շրջակա միջավայրի պահպանության ընդհանուր պարտականությունից ելնելով: Օրհուսի կոնվենցիայի դրույթների իրագործումը հնարավորություն է տալիս ստեղծել գործընթացների մի համակարգ, որտեղ հասարակությունը կարող է իրականացնել իր տեղեկատվություն ստանալու, միավորումներ կազմելու, որոշումների կայացմանը մասնակցելու իրավունքները, ինչի միջոցով Կոնվենցիայի կողմերը կարող են լուծել միանգամից երկու խնդիր, այն է՝ բարձրացնել պետական մարմինների համար իրենց գործառույթներն իրականացնելու արդյունավետությունը և հասարակության համար ապահովել իրենց իրավունքների իրականացման և պարտականությունների կատարման համար անհրաժեշտ բարենպաստ շրջակա միջավայր ստեղծելու հնարավորությունը:

Օրհուսի կոնվենցիայի դրույթներից բխում է, որ հասարակայնության մասնակցությունը պետք է լինի ժամանակին, արդյունավետ, պաշտոնական և կառուցվի տեղեկատվության, երկխոսությունների, քննարկումների, արձագանքների վրա:

Ինչպես վերը նշվեց, Օրհուսի կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը վերաբերվում է հասարակայնության մասնակցության այնպիսի որոշումների կայացմանը, որոնք վերաբերվում են պետական իշխանության մարմինների կողմից գործունեության կոնկրետ տեսակի համար թույլտվություն կամ լիցենզիա տալու նպատակահարմարությանը: Ըստ 6-րդ հոդվածի. «1. Յուրաքանչյուր Կողմ՝

ա) կիրառում է սույն հոդվածի դրույթներն այն որոշումների հանդեպ, որոնք առնչվում են հավելված 1-ում հիշատակված նախատեսվող գործունեությունը թույլատրելուն,

բ) ազգային օրենսդրությանը համապատասխան սույն հոդվածի դրույթները կիրառում է նաև այն որոշումների հանդեպ, որոնք առնչվում են հավելված

1-ում չհիշատակված այնպիսի նախատեսվող գործունեությունը թույլատրելուն, որը կարող է էական ազդեցություն ունենալ շրջակա միջավայրի վրա...»:

Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը առաջին հերթին կիրառվում է վարչական որոշումների, կամ այլ խոսքով ասված, այնպիսի որոշումների ընդունման կապակցությամբ, որոնք նպատակ են հետապնդում թույլատրել առաջարկվող կոնկրետ գործունեությունը: Նման որոշումները շատ բազմազան են, մասնավորապես, որոշումներ, որոնք վերաբերվում են տնտեսական գործունեության լիցենզավորմանը, շինարարության և շահագործման թույլտվությանը, բնական ռեսուրսների օգտագործման թույլտվությանը և այլն⁶:

Թեև առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը վերաբերվում է զուտ շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատականին, որն անցկացվում է ՄԱԿ-ի անդամ բազմաթիվ պետություններում, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատականը որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության գործընթացի ընդամենը մաս է, և առանձին վերցրած՝ իրենից թույլտվություն կամ լիցենզիա տալու արարողակարգ չի ներկայացնում: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատականը հենվում է նախատեսվող գործունեության հնարավոր ազդեցության մանրակրկիտ վերլուծությունների վրա, շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատականի եզրակացությունը պետք է համընկնի ընդունվող որոշման բնույթի հետ: Սակայն, պետք է նշել, որ տեսականորեն և պրակտիկայում հնարավոր է նաև այլ իրավիճակ. շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատականը կարող է լինել դրական, այսինքն, որ նախատեսվող գործունեությունը ոչ էական բացասական ազդեցություն կունենա շրջակա միջավայրի վրա, սակայն այդ գործունեության թույլտվությունը կարող է մերժվել: Նշենք նաև, որ Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը մեխանիկորեն կիրառվում է նաև ա. և բ. ենթակետերում նախատեսված համապատասխան գործունեությունների որոշակի փոփոխությունների կամ ընդլայնման ժամանակ, քանի որ այդ գործունեության յուրաքանչյուր փոփոխություն ևս լի է շրջակա միջավայրի վրա էական ազդեցություն ունենալու վտանգով:

Ինչպես տեսնում ենք, Կոնվենցիան նախատեսում է, որ 6-րդ հոդվածը կիրառելի կարող է լինել նախատեսվող այնպիսի գործունեությունների նկատմամբ, որոնք կարող են էական ազդեցություն ունենալ

շրջակա միջավայրի վրա: Այսինքն, այստեղ շատ կարևոր է ճիշտ հասկանալ «էական» ազդեցություն երևույթը, որի մեկնաբանությունը Օրինուսի կոնվենցիայում բացակայում է: Մինչդեռ այն պետք է անպայման որոշվի, քանի որ դրանից է կախված հասարակայնության մասնակցության անհրաժեշտության խնդիրը: Նախատեսվող գործունեության ազդեցությունը «էական» բնորոշելու որոշակի չափանիշներ սահմանված են 1997թ. փետրվարի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության միացած «Անդրասիանային ենթատեսքատում շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման մասին» կոնվենցիայում, ըստ որի. «Նախատեսվող գործունեության տեսակների քննարկման ժամանակ..., Կողմերը կարող են ներքոհիշյալ մեկ կամ մի քանի չափորոշիչների հիման վրա որոշել, թե նախատեսվող գործունեության ազդեցությունը կարող է էական ազդեցություն ունենալ շրջակա միջավայրի վրա, թե ոչ.

ա. մասշտաբները՝ նախատեսվող գործունեության տեսակները, որոնց մասշտաբները մեծ են այդ գործունեության համար,

բ. տարածաշրջանը՝ նախատեսվող գործունեության տեսակները, որոնք իրականացվում են էկոլոգիական տեսանկյունից հատկապես զգայուն կամ կարևոր տարածքներում, կամ անմիջապես դրան հարող տարածքներում, ինչպես նաև նախատեսվող գործունեության տեսակներ այնպիսի տարածքներում, որտեղ նախատեսվող տնտեսական գործունեության առանձնահատկությունները կարող են լուրջ ազդեցություն ունենալ բնակչության վրա,

գ. հետևանքները. նախատեսվող գործունեության տեսակներ, որոնք առանձնակի բարդ և պոտենցիալ վնասակար ազդեցություն կարող են ունենալ, որը կարող է լուրջ հետևանքներ բերել ինչպես բնակչության, այնպես էլ բուսական և կենդանական աշխարհի վրա... »:

Ինչ վերաբերվում է Հայաստանի Հանրապետությունում շրջակա միջավայրի առնչությամբ որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության իրավական կարգավորման այլ նորմատիվ ակտերին, ապա դրանց շարքում իր տեղն ունի նաև 1995թ-ի նոյեմբերի 20-ին Ազգային ժողովի կողմից ընդունված «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննության մասին» ՀՀ օրենքը: Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննության ինստիտուտի պատշաճ իրավական կարգավորումը լուրջ երաշխիք է բնապահպանական կորուստների կան-

խարզելման և կայուն տնտեսական զարգացում ապահովելու համար, ինչը կարող է իրական լինել միայն ոլորտի օրենսդրական ակտերի ներքին հակասականության բացառման և դրանց միջև գործուն համակարգային կապերի ապահովման պարագայում:

Այս օրենքը թե տեսության մեջ, թե պրակտիկայում հանդիսանում է նման հարաբերությունները կարգավորող առաջին նորմատիվ ակտերից մեկը, որի կիրառման 16-ամյա պրակտիկան և դրա ընդունման պահին արդեն իսկ առկա էական թերությունները պայմանավորում են դրա համակարգային վերանայման անհրաժեշտությունը:

Այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ օրենքի 4-րդ հոդվածը սպառնիչ սահմանում է նախատեսվող գործունեությունների ցանկը, որոնք ենթակա են շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննության: Իսկ 6-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ «Ձեռնարկողը, որը մտադիր է իրականացնել 4-րդ հոդվածում թվարկված որևէ նախատեսվող գործունեություն, պարտավոր է այդ մասին ծանուցել լիազորված մարմնին, որն էլ ծանուցումն ստանալուց հետո յոթնօրյա ժամկետում իրազեկ է պահում ազդակիր համայնքի ղեկավարներին և հասարակայնությանը նախատեսվող գործունեության իրականացման նախաձեռնության մասին: Ազդակիր համայնքի ղեկավարները և ձեռնարկողը ծանուցումն ստանալուց հետո տասնհինգօրյա ժամկետում կազմակերպում են նախատեսվող գործունեության վերաբերյալ հասարակական լսումներ՝ լրատվական միջոցներով տեղեկություններ հաղորդելով նախատեսվող գործունեության, լսումների տեղի և ժամկետի մասին...»: Թեև «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննության մասին» ՀՀ օրենքը նախատեսում է այս գործընթացում հասարակության մասնակցության բավական լայն հնարավորություններ, սակայն, պետք է նշել, որ օրենքում առկա են փորձաքննության ընթացակարգի էական և առանցքային թերություններ: Մասնավորապես, օրենքում ակնհայտ է գործընթացի վերաբերյալ հասարակայնությանը տեղեկատվությամբ ապահովելու հստակ մոտեցման ու մեխանիզմի բացակայությունը (տեղեկատվության տրամադրման միջոցները, կարգը, տեղեկատվության բովանդակությունը և շրջանակները), փորձաքննության ընթացակարգին հասարակայնության արդյունավետ մասնակցության ապահովման մեխանիզմի թերի կարգավորվածությունը, քանի որ տարանջատված չեն պետական լիազոր մարմնի, համայնքի ղեկավարի և նախաձեռնողի պարտակա-

նությունների շրջանակը հասարակական լսումների կազմակերպման գործում: Բացի այդ օրենքի՝ փորձաքննության ընթացակարգը սահմանող դրույթների վերլուծությունից հստակ պատկերացում չի ձևավորվում փորձաքննության՝ որպես փուլային գործընթացի մասին և օրենքի համապատասխան դրույթների (հոդվ. 6 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ մասեր, հոդվ. 8 1-ին, 2-րդ և 5-րդ մասեր, հոդվ. 9 5-րդ մաս, հոդվ. 10 1-ին մաս) վերլուծությունը թույլ չի տալիս ֆիքսել փորձաքննության ժամկետների հաշվարկի սկիզբը: Ակնհայտ է նաև, որ վերոհիշյալ օրենքում կիրառված «ազդակիր համայնք» տերմինը, որը ներառում է միայն շրջակա միջավայրի վրա նախատեսվող գործունեության հնարավոր ազդեցության ենթակա մարզի (մարզերի), համայնքի (համայնքների) բնակչությանը, իսկառ նեղ է, քանի որ հնարավորություն չի ստեղծում շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտի բոլոր շահագրգիռ անհատներին ու հասարակական կազմակերպություններին մասնակցելու որոշումների ընդունմանը միայն այն պատճառով, որ նրանք նախատեսվող գործունեության հնարավոր ազդեցության անմիջականորեն ենթակա չեն: Դեռ ավելին. անհրաժեշտ է վերանայել օրենքի հիմնական հասկացությունների համակարգը դրանում առկա բացթողումների, անճշտությունների, ձևակերպումների թերությունների վերացման նպատակով (օր՝. Օրենքի հիմնական հասկացություններում բացակայում է «հասարակայնություն» եզրույթի բնորոշումը, մինչդեռ օրենքի մի շարք դրույթներում հասարակայնությունն օժտված է որոշակի իրավունքներով, սակայն անորոշ է այդ իրավունքները կրողների շրջանակը): Գտնում ենք նաև, որ պետք է դրսևորել տարբերակված մոտեցում նախատեսվող գործունեության տեսակները դասակարգելիս՝ ելնելով շրջակա միջավայրի վրա դրանց ունեցած բարձր, զգալի կամ ցածր ազդեցություններից՝ ըստ միջազգային և եվրոպական իրավունքի սկզբունքների:

Ինչպես վերը նշվեց, այս առումով ավելի առաջադիմական մոտեցում է դրսևորում Օրիուսի կոնվենցիան, որը շրջակա միջավայրի առնչությամբ որոշումներ կայացնելու գործընթացի մասնակից սուբյեկտը բնորոշում է «շահագրգիռ հասարակություն» տերմինով, որն ընդգրկում է նաև շրջակա միջավայրի պահպանությանն աջակցող հասարակական կազմակերպություններին, եթե դրանք համապատասխանում են ազգային օրենսդրությամբ ներկայացված պահանջներին: Կարևոր է նշել նաև, որ Օրիուսի կոնվենցիայի 1-ին հավելվածում նախատեսված է գործունե-

www.lawinstitute.am

ությունների բոլոր այն տեսակները, որոնց կապակցությամբ որոշումներ ընդունելիս պետք է իրականացվի հասարակայնության մասնակցությունը: Եվ, վերջապես, գործող օրենքը չի նախատեսում պատասխանատվության միջոցներ նշված սուբյեկտների կողմից իրենց պարտականությունները չկատարելու համար: Այսպիսով, «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննության մասին» ՀՀ օրենքի վերլուծությունը թույլ է տալիս արձանագրելու, որ այդ իրավական ակտը լիարժեք չի կարգավորում փորձաքննության գործընթացը և չի ստեղծում պատշաճ իրավական հիմքեր ՀՀ միջազգային պայմանագրերով (մասնավորապես՝ «Շրջակա միջավայրի առնչությամբ տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացին հասարակայնության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին» Օրհուսի կոնվենցիա և «Անդրսահմանային համատեքստում շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման մասին» Էսպո կոնվենցիա) ստանձնած պարտավորությունների կատարումն ապահովելու համար:

Օրհուսի կոնվենցիան նախատեսում է, որ «շահագրգիռ հասարակայնությունը» նախատեսվող գործունեության մասին տեղեկանա գործընթացի ամենավաղ փուլում, այսինքն, երբ դեռ կարող է խնդրո առարկայի շուրջ առաջարկել իր այլընտրանքային տարբերակները⁷ և ոչ թե այդ մասնակցությունը վերջնական փուլում կրի զուտ ձևական բնույթ: Մասնավորապես, Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 3-րդ կետի համաձայն. «Հասարակայնության մասնակցության ընթացակարգերը նախատեսում են զանազան փուլերի իրագործման ողջամիտ ժամկետներ, որոնք ապահովում են բավարար ժամանակ... հասարակության տեղեկացման և նախապատրաստման ու արդյունավետ մասնակցության համար շրջակա միջավայրին առնչվող հարցերի կապակցությամբ»: Այնուհաստ է, որ հասարակայնության մասնակցության ողջամիտ ժամկետների հարցը, որը կարմիր գծով անցնում է ողջ Կոնվենցիայի միջով, այստեղ ևս կրկնվում է, ընդ որում այս պարագայում շեշտը դրվում է այն ողջամիտ ժամկետի վրա, որն անհրաժեշտ է հասարակությանը որոշում կայացնելուն մասնակցելու և նախապատրաստվելու համար: Ինչ վերաբերվում է զանազան փուլերին, ապա պետք է նկատի ունենալ, որ կապված նախատեսվող գործունեության մասշտաբների հետ, որոշման ընդունումը կարող է լինել բարդ և երկարատև գործընթաց, որոնք նախատեսում են մի քանի փուլեր ու զուգահեռ գործընթացներ: Եվ յուրաքանչյուր կոնկ-

րետ որոշման ընդունման պարագայում կարևոր է հասարակայնության արդյունավետ մասնակցությունը ոչ թե մեկ փուլում, այլ բոլոր փուլերում: Այնուհաստ է, որ թեև Օրհուսի կոնվենցիան մանրամասն իրավական կարգավորման է ենթարկում հիշատակված հարաբերությունները, սակայն, պետք է նշել, որ Կոնվենցիայի կիրառման ընթացքում առաջ են գալիս մի շարք դժվարություններ, որոնք կապված են «վաղ փուլ», «արդյունավետ մասնակցություն», «ողջամիտ ժամկետ» հասկացությունների մեկնաբանման հետ, ինչը կարծում ենք, ելնելով առանձին պետությունների առանձնահատկություններից, որոշակի ժամանակահատվածի ընթացքում կունենա իր սպառնիչ պատասխանը:

Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 8-րդ կետն էլ, հետևողական գտնվելով նախատեսվող գործունեության վերաբերյալ որոշում կայացնելու գործընթացին հասարակայնության մասնակցության դերին ու նշանակությանը, պարտավորեցնում է Կոնվենցիայի կողմերին ապահովելու, որ համապատասխան որոշման մեջ պատշաճ ձևով արտացոլված լինեն հասարակայնության մասնակցության արդյունքները: Այսինքն, այստեղ խոսքը վերաբերվում է ոչ թե հասարակայնության մասնակցության փաստին, այլ դրա արդյունքներին, որը որպես համապատասխան պետական մարմինների պարտավորություն՝ սահմանված է Օրհուսի կոնվենցիայով: Այս դրույթը տարբեր ձևակերպումներով արտացոլված է նաև Կոնվենցիայի այլ հոդվածներում: Մասնավորապես, 8-րդ հոդվածի համաձայն պետական իշխանության մարմինները պարտավոր են աջակցել հասարակայնության արդյունավետ մասնակցությանը անմիջական կիրառման ուժ ունեցող նորմատիվ դրույթների և այլ ընդհանուր կիրառում ունեցող իրավաբանական պարտադիր նորմատիվ ակտերի նախապատրաստմանը, որոնք կարող են էական ազդեցություն ունենալ շրջակա միջավայրի վրա, և հասարակության մասնակցության արդյունքները հաշվի են առնվում առավելագույն հնարավորինս:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ինչպես բազմաթիվ այլ պետություններում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունում որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության արդյունքները հնարավորինս հաշվի առնելու նորմերը դեռևս գտնվում են «մշակման» փուլում: Կարծում ենք՝ այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ են գործի դնել նաև որոշ տեխնիկական հմտություններ, ինչպես օրինակ, հասարակական լսումներն արձանագրելը

կամ գրավոր նկատառումների գրանցումը: Այսինքն, որպեսզի պետական մարմինը հասարակության մասնակցության արդյունքները հաշվի առնի, նախ պետք է քննարկի յուրաքանչյուր նկատառում, որ կներկայացվի հասարակության ներկայացուցիչների կողմից: Դա, իհարկե, չի նշանակում, որ պետական մարմինը պետք է համաձայնի բոլոր նկատառումների հետ, այլ, քանի որ ինքն է պատասխանատվություն կրում իր ընդունած որոշման համար, պետք է կարողանա դրա ընդունումից հետո հիմնավորի, թե ինչու այս կամ այն նկատառումները հաշվի չի առել: Հակառակ դեպքում դա կդիտվի որպես Կոնվենցիայով նախատեսված ընդհանուր արարողակարգի խախտում, որը կարող է հանգեցնել այդ որոշումը վարչական կամ դատական կարգով վիճարկելու հանգամանքին: Անպայման պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ շրջակա միջավայրի վրա հնարավոր էական ազդեցություն ունեցող կոնկրետ հարցերի կապակցությամբ որոշումները, ինչպես նաև շրջակա միջավայրին առնչվող ծրագրերը, նախագծերը, անմիջական կիրառման ուժ ունեցող նորմատիվ դրույթները, և/կամ ընդհանուր կիրառում ունեցող պարտադիր նորմատիվ ակտերն իրենցից գաղտնիք չեն ներկայացնում և բաց են ոչ միայն այդ որոշումների կայացման գործընթացին մասնակցած շահագրգիռ հասարակայնության, այլև ողջ հանրության համար: Դա սահմանված է նաև Օրհուսի կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 9-րդ կետով, որի համաձայն. «Յուրաքանչյուր Կողմ ապահովում է, որ պետական մարմնի կողմից որոշում ընդունելուց հետո հասարակայնությունը անմիջապես տեղեկացվի այդ որոշման մասին՝ ըստ պատշաճ ընթացակարգերի: Յուրաքանչյուր կողմ հասարակայնությանը ներկայացնում է որոշման տեքստը, նշելով այն պատճառները և շարժառիթները, որոնք ընկած են դրա հիմքում»: Այսինքն, Կոնվենցիան նախատեսում է, որ ընդունված որոշումը իր հիմնավորվածության հետ միասին պետք է ներկայացվի հասարակայնությանը:

Անհրաժեշտ ենք համարում առանձնահատուկ ուշադրության արժանացնել Օրհուսի կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածին, որը նախատեսում է, որ յուրաքանչյուր Կողմ պետք է ապահովի հասարակայնության մասնակցությունը շրջակա միջավայրին առնչվող ծրագրերի, նախագծերի նախապատրաստմանը և քաղաքականության մշակմանը, ինչպես նաև Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածին, ըստ որի. «Յուրաքանչյուր Կողմ... ճիգեր է գործադրում աջակցելու հասարակայնության արդյունավետ մասնակցությանը պետա-

կան մարմինների կողմից անմիջական կիրառման ուժ ունեցող նորմատիվ դրույթների և այլ ընդհանուր կիրառում ունեցող իրավաբանական պարտադիր նորմատիվ ակտերի նախապատրաստմանը, որոնք կարող են էական ազդեցություն ունենալ շրջակա միջավայրի վրա: Այդ նպատակով ձեռնարկվում են հետևյալ միջոցառումները.

ա. սահմանվում են ժամկետներ, որոնք բավարար են արդյունավետ մասնակցությունը ապահովելու համար,

բ. կանոնների նախագծերը հրապարակվում են կամ այլ ձևով տրամադրվում են հասարակությանը,

գ. հասարակությանը հնարավորություն է ընձեռվում ներկայացնել իր նկատառումները անմիջականորեն կամ ներկայացուցչական խորհրդակցական մարմինների միջոցով:

Հասարակայնության մասնակցության արդյունքները հաշվի են առնվում առավելագույն հնարավոր չափով»:

Յեվոք, այս դրույթների իրականացումը Հայաստանի Հանրապետությունում այսօր դեռևս հանդիպում է բազմաթիվ խոչընդոտների, քանի որ ինչպես վկայում է պրակտիկայի վերլուծությունը, թե էկոլոգիական քաղաքականության մշակման, թե ծրագրերի ու պլանների նախապատրաստման և թե առավել անմիջական կիրառման ուժ ունեցող նորմատիվ դրույթների և/կամ ընդհանուր կիրառում ունեցող իրավաբանական պարտադիր նորմատիվ ակտերի նախապատրաստման գործում հասարակայնության մասնակցության մակարդակը խիստ ցածր է՝ ելնելով մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքներից: ՀՀ Սահմանադրության 75 հոդվածի համաձայն Ազգային ժողովում օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը պատկանում է պատգամավորներին և կառավարությանը: Այդպիսով, Հայաստանի Հանրապետությունում հասարակությունը օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքով օժտված չէ և չի կարող հանդես գալ, օրինակ, շրջակա միջավայրի առնչությամբ որևէ օրենքի նախագծի ներկայացմամբ: Իհարկե, քաղաքացիներն ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները կարող են հրավիրվել օրենքների նախագծերի քննարկմանը, արտահայտել իրենց կարծիքը դրանց առնչությամբ, բայց օրենքի ընդունման պրոցեսում նրանք ձայնի իրավունքով օժտված չեն և օրենսդիր մարմինը օրենքն ընդունելիս առաջնորդվում է զուտ իր տեսակետներով՝ հաշվի առնելով հասարակայնության մասնակցության արդյունքները:

Երբեմն օրենսդիրը հրավիրում է նաև անկախ փորձագետների օրենքների նախագծերի առնչությամբ իրենց դիրքորոշումն արտահայտելու, սակայն, ինչքան էլ որ փորձագետների տեսակետները հիմնավորված լինեն, օրենսդիրը ազատ է որոշելու յուրաքանչյուր նախագծի ճակատագիր: Պրակտիկան վկայում է, որ հասարակության համար լուրջ հետաքրքրություններ կայացնող որոշ օրենքների նախագծեր հրապարակվել են, ինչպես օրինակ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, սակայն օրենսդիրը որևէ պարտականություն չունի հաշվի առնելու հնչած կարծիքներն ու տեսակետները: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ թե՛ Ազգային ժողովի բնապահպանական հարցերով մշտական հանձնաժողովը, թե՛ բնապահպանության նախարարությունը ուղարկում են շրջակա միջավայրի առնչությամբ օրենքների նախագծերը որոշ հասարակական կազմակերպություններին՝ իրենց կարծիքը այդ կապակցությամբ պարզելու համար, սակայն, մի կողմից իրավաբան-էկոլոգների սակավության պատճառով օրենքների նախագծերի թերությունների ու բացերի վերաբերյալ հիմնավորված կարծիք ներկայացնելու հնարավորություն ունեցող հասարակական կազմակերպությունները եզակի են, և մյուս կողմից՝ այդ կազմակերպությունները չեն կարող էական ազդեցություն ունենալ ընդունվող նախագծերի վրա⁸: Արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ հասարակությունը հիմնականում օրենքների նախագծերի քննարկման փուլում չի մասնակցում և ծանոթանում է դրա հետ այն ժամանակ, երբ արդեն օրենքն ընդունվում է:

Բացի այդ, պետք է նշել նաև, որ Հայաստանի Հանրապետությունում հասարակական էկոլոգիական փորձաքննության եզրակացությունը պարտադիր իրավաբանական ուժով օժտված չէ: Պարզապես նշենք, որ վերջին ժամանակներս մի փոքր փոխվել է վերաբերմունքը հասարակական կազմակերպություններին օրենքների նախագծերի հանրային լսումներին մասնակից դարձնելու, ինչպես նաև մամուլի միջոցով հասարակայնությանը որոշակի հարցերին տեղեկացնելու առումով, ինչը, սակայն, դեռևս ուղեկցվում է լուրջ թերություններով ու բացերով և շատ չնչին քայլ է իրավիճակի լուծում համարելու համար:

Ցավոք, Հայաստանի Հանրապետությունում գրեթե անհնարին է հանդիպել դեպքերի, երբ հասարակությունը հրավիրվի արտադրական օբյեկտների տեղադրման թույլտվության հատկացման, տեղական կամ տարածքային պլանների կազմման, քաղաքա-

կանության մշակման գործընթացներին: Այդ ընթացակարգերին մասնակցող անձանց որևէ ցուցակ գոյություն չունի: Մինչդեռ, ինչպես վերը նշվեց, Օրհուսի կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածը նախատեսում է. «Համապատասխան պետական մարմինը, հաշվի առնելով սույն Համաձայնագրի նպատակները, որոշում է հասարակության այն խավերը, որոնք կարող են մասնակցել շրջակա միջավայրի հետ կապված ծրագրերի ու նախագծերի նախապատրաստմանը: Ըստ հնարավորության, յուրաքանչյուր կողմ ճիգեր է գործադրում, որ սպահովի հասարակայնության մասնակցությունը շրջակա միջավայրին առնչվող քաղաքականության մշակմանը»:

Իսկ առանձին պետություններ, արդեն վաղուց որդեգրել են քաղաքականության մշակմանը հասարակայնության ներգրավման ձևերն ու միջոցները, ինչպես օրինակ՝ Նիդեռլանդներում, թեև դա օրենքով նախատեսված չէ, էկոլոգիական քաղաքականության մշակմանը հասարակայնության ներգրավումն ապահովում է պաշտպանության նախարարությունը: Դա իրականացվում է երկրի զինված ուժերի համապատասխան ծառայությունների, բնապահպանության նախարարության, շրջակա միջավայրի հարցերով նախարարության և բնապահպանական հասարակական կազմակերպությունների հետ քաղաքականության նախագծի քննարկման միջոցով⁹: Ինչ վերաբերում է Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի իրագործմանը որոշ երկրներում, ապա ՄԱԿ-ի ԵՏՀ շատ պետություններ որդեգրել են այնպիսի քաղաքականություն, որի համաձայն օրենքների և այլ նորմատիվ ակտերի մշակման ընթացքում պետական մարմինները պետք է խորհրդակցեն հասարակայնության հետ: Օրինակ, Եվրոպական հանձնաժողովը 1997թ-ին հիմնել է էկոլոգիական հարցերով խորհրդակցական հանձնաժողով, որի կազմում ընդգրկված են նաև բնապահպանական հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ¹⁰:

Ուստի, ելնելով միջազգային պրակտիկայից և հիմնվելով Օրհուսի կոնվենցիայի դրույթների վրա, գտնում ենք, որ քննարկվող ոլորտի խնդիրների արդյունավետ լուծման համար խիստ կարևոր նշանակություն կունենա Հայաստանի Հանրապետությունում հատուկ լիազորված մարմնի ստեղծումը, ինչպիսին, կարծում ենք, կարող է լինել ՀՀ բնապահպանության նախարարությանը կից հասարակական էկոլոգիական խորհուրդը, որը կգործի համապատասխանաբար ընդունված «Շրջակա միջավայրի առնչությամբ

պլանների, ծրագրերի, քաղաքականության վերաբերյալ որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության կարգը հաստատելու մասին» որոշման հիման վրա: Նրանում պետք է մանրամասն իրավական կարգավորման ենթարկվեն ամենավաղ փուլից սկսած պլանների, ծրագրերի, քաղաքականության վերաբերյալ հասարակայնությանն իրազեկման մարմինները, նրանց լիազորություններն այս բնագավառում, իրազեկման նպատակներն ու հստակ եղանակները, մասնակիցների շրջանակի որոշման չափանիշները և այլն: Կարծում ենք, որ այս խորհրդի գործունեությունը շատ համահունչ կարող է լինել 1992թ. փետրվարին Հայաստանի, Բելառուսի, Ադրբեյջանի, Գաբախաստանի, Կիրգիզիայի, Մոլդովայի, Ռուսաստանի Դաշնության, Տաջիկստանի, Թուրքմենստանի, Ուզբեկստանի և Ուկրաինայի միջև ստորագրված «Էկոլոգիայի և շրջակա միջավայրի պահպանության հարցերով համագործակցության մասին» համաձայնագրի¹¹ հիման վրա ստեղծված Միջպետական էկոլոգիական խորհրդի գործունեությանը, քանի որ նշված երկու խորհուրդների միջև սերտ համագործակցությունը տեղեկատվության տրամադրման, առավել արդյունավետ մեխանիզմների ներմուծման եղանակով հնարավորություն կտա բարձրացնելու շրջակա միջավայրի պահպանության, միջպետական էկոլոգիական ծրագրերի իրականացման արդյունավետությունը: Էկոլոգիական որոշումների կայացմանը հասարակայնության մասնակցության միայն մանրակրկիտ ու հիմնա-

վորված քաղաքականության մշակումը կարող է հանդես գալ որպես այս գործընթացում առավել լուրջ արդյունքների և մեծ ձեռքբերումների հասնելու գրավական¹²:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում դեռևս մեծ ջանքեր պետք է կենտրոնացնել Օրինսի կոնվենցիայի ինչպես 6-րդ, այնպես էլ հատկապես 7-րդ և 8-րդ հոդվածներով նախատեսված պահանջներն իրականացնելու համար, քանի որ եթե կոնկրետ գործունեության տեսակների առնչությամբ որոշումների ընդունմանը հասարակայնության մասնակցությունը ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային մակարդակներում որոշակի չափով կարգավորվում է էկոլոգիական օրենսդրությամբ, ապա շրջակա միջավայրի հետ կապված պլանների, ծրագրերի, քաղաքականության մշակմանը վերաբերող հարցերի լուծմանը հասարակայնության մասնակցության ընթացակարգի հիմնախնդիրը մինչ այժմ հստակ և բավարար իրավական հիմքեր չունի: Մինչդեռ ժողովրդավարական զարգացման և բաց հասարակության ձևավորման համար խիստ անհրաժեշտ է ապահովել հասարակայնության իրազեկման պատշաճ մակարդակ և ներգրավել նրան քաղաքականության ձևավորման գործընթացին, հատկապես այնպիսի խոցելի ոլորտում, ինչպիսին էկոլոգիան և շրջակա միջավայրի պահպանությունն է¹³:

¹ Տե՛ս Իսկոյան Ա.Բ. Повышение уровня экологической осведомленности общественности.// Իրավագիտության հարցեր, 2000, էջ 46:

² Տե՛ս Кириленко А. Орхусская конвенция как инструмент выхода из экологического кризиса и укрепления экологической безопасности. Ташкент. 2004. N4. С. 3-12.

³ Տե՛ս Двери в демократию. Путеводитель по странам Восточной Европы. Львов. 1998. С. 5:

⁴ Տե՛ս «Արդյունաբերական վթարների անդրաօտարմանային ներգործության մասին» կոնվենցիան ընդունվել է 1992թ. մարտի 17-ին Հելսինկիում:

⁵ Տե՛ս ՀՀ ՊՏ 2001.12.27/42(174), ընդունվել է 04.12.2001, ուժի մեջ մտել 27.12.2001:

⁶ Տե՛ս Орхусская конвенция: Руководство по осуществлению, Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк и Женева. 2000. С. 144.

⁷ Տե՛ս Ваше право на здоровую окружающую среду. Нью-Йорк и Женева. 2006. С. 10.

⁸ Տե՛ս Двери в демократию. Путеводитель по странам Восточной Европы. Львов. 1998. С. 44.

⁹ Տե՛ս Орхусская конвенция: Руководство по осуществлению, Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк и Женева. 2000. С. 194.

¹⁰ Տե՛ս Եվրոպական հանձնաժողովի 97/150/ժԻ 1997թ-ի փետրվարի 24-ի որոշումը. Official Journal, L 058 of 27 February 1997, էջ 48:

¹¹ Տե՛ս Էկոլոգիայի և շրջակա միջավայրի պահպանության հարցերով համագործակցության մասին համաձայնագիր, ՀՀ ԱԳՆ ՊՏ հրատարակության 3-րդ տարի, N3 (11), 20 դեկտեմբերի 2004:

¹² Տե՛ս Экологическая безопасность и защита прав человека. Ташкент. 2001. С. 34-35.

¹³ Տե՛ս Հասարակայնության մասնակցությունը բնապահպանական պլանների, ծրագրերի և քաղաքականության նախապատրաստմանը // ծրագրի ղեկավար Իսկոյան Ա., Երևան, 2007, էջ 5:

ՔՐԻՍՏԻՆԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի ժուռնալիստիկայի տեսության և պատմության ամբիոնի հայցորդ

**ՉԼՄ - ՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՎՐԱ ԱԶԴՈՂ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ**

Արտահայտվելու ազատությունը կապված է Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) բազմաթիվ փաստաթղթերով երաշխավորված լրատվամիջոցների ազատության հետ, որոնց կապակցությամբ Հայաստանը արտահայտել է իր համաձայնությունը: Լրատվամիջոցների գործունեության կարգավորման առաջնային նպատակը անկախ և բազմակարծիք լրատվամիջոցների խթանումն է՝ այդպիսով ապահովելով բնակչության՝ տարաբնույթ աղբյուրներից տեղեկատվություն ստանալու իրավունքը:

Ցանկացած մարմին, որը լիազորված է կարգավորել լրատվամիջոցները, պետք է կառավարությունից ամբողջապես անկախ լինի և պաշտպանված լինի քաղաքական և գործարար շրջանակների միջամտությունից: Հանրային ծառայության հեռարձակումը ժողովրդավարությունների հիմնական գրավականներից է, որն անհրաժեշտ է ընտրությունների ազատությունն ու թափանցիկությունը ապահովելու, ատելություն պարունակող ելույթների դեմ պայքարի և երկրի փոքրամասնությունների մշակույթների պաշտպանության համար՝ տրամադրելով օբյեկտիվ լրատվություն և հեռարձակելով բարձրորակ ծրագրեր:

Ինչպես տեսնում ենք, ՉԼՄ-ները մի կողմից ենթարկվում են քաղաքական և տնտեսական վերնախավի, մյուս կողմից՝ շուկայում տիրող իրավիճակի ազդեցությանը: Բացի այդ, գոյություն ունեն մի շարք այլ, ոչ պակաս կարևոր գործոններ, որոնք այս կամ այն չափով ազդում են ՉԼՄ-ների զարգացման վրա, սակայն նշանակալից է մնում պետական մարմինների, քաղաքական ու տնտեսական վերնախավի ազդեցությունը: Կարելի է ասել, որ սրանք ներկայիս հասարակության առավել ազդեցիկ սոցիալական ինստիտուտներն են, քանզի հանրային կառավարման համակարգում հենց պետական կառուցվածքը, նրա արդյունավետությունը, ինչպես նաև ժամանակի ոգուն և զարգացման մակարդակին համապատասխան իրավական դաշտն է ի գործու անհրաժեշտ պայմաններ

ապահովել սոցիալական մյուս բոլոր ինստիտուտների գոյության և զարգացման համար: Վերնախավն իր հերթին դրական կամ բացասական ազդեցություն ունի մյուս ինստիտուտների վրա:

Բացի պետությունից և իրավունքից, տնտեսական և քաղաքական վերնախավից, նույնքան զորեղ և կարևոր, իսկ իր մատչելիության և ամենահաստատված շնորհիվ՝ նաև որպես առավել նշանակալից սոցիալական ինստիտուտ են ՉԼՄ-ները: Իրավական մշակույթը և գործող օրենսդրական դաշտը նույնպես կարող են պատշաճ պայմաններ ապահովել հանրային համակարգի զարգացման համար, սակայն միայն օրենքի առջև բոլորի հավասարության և համընդհանուր պատասխանատվության առկայության պարագայում:

Եթե խոսելու լինենք ՉԼՄ-ների վրա պետական մարմինների և քաղաքական վերնախավի ազդեցության և նրանց փոխհարաբերությունների կարգավորման մեխանիզմների մասին, ապա դրանք, ցավոք, չեն սահմանափակվում զուտ օրենսդրական միջամտությամբ: Նման երևույթները քիչ թե շատ հատուկ են գրեթե բոլոր երկրներին, որտեղ կոնկրետ ՉԼՄ-ների դերը և ազդեցությունը երկրի հասարակական գործընթացների վրա գործնականում հասցվում է նվազագույնի: Դա առավելապես նրանց ազատության, տնտեսական և քաղաքական անկախության ցածր մակարդակի արդյունք է:

Հայկական հեռուստաալիքների հեռարձակման տեխնիկական դադարի մասին անհավանական լուրերի վերջին ալիքն ավելորդ անգամ ընդգծեց, թե որքան խորը ճգնաժամում է հայտնվել մեր երկրի տեղեկատվական ոլորտը: Իսկ եթե հիշենք ավելի վաղ առաջացած խուճապը՝ ենթադրյալ ավերիչ երկրաշարժի շուրջ, մեր հանրահայտ հայրենակիցների մասին սևացնող հրապարակումների նոր թափ հավաքող տեղատարափը, և վերջապես, 2008 թ. մարտի 1-ի ողբերգությունից հետո այդպես էլ համարժեք գնահատականի չարժանացած աննախադեպ զեխությունը ՉԼՄ-ներում, իրադրությունը բավական տագնապալից կպատ-

www.lawinstitute.am

կերվի: Ինչ քայլեր են առաջարկվում՝ ի պատասխան այդ մարտահրավերների:

Այսօր նախադեպը չունեցող ակտիվություն է նկատվում Հայաստանի տեղեկատվական օրենսդրության ոլորտում: Շարունակ հայտնվում են գաղափարներ, օրինագծեր, որոնց հեղինակներն աղմկոտ «PR արշավներ են կազմակերպում»՝ խորը մտահոգություն դրսևորելով հայրենական լրագրության ազատության, հավաստիության և բարոյականության մակարդակի վերաբերյալ՝ առաջարկելով այդ մասնագիտությունը խցկել տարատեսակ կադապարների մեջ: Ըստ որում, եթե նախորդ տարիների օրենսդրական օրակարգը ձևավորվում էր երկրի միջազգային պարտավորություններով, ապա ներկայիս նախաձեռնությունները խորապես տեղական ծագում ունեն:

Հայկական ՁԼՄ-ներն իսկապես իրենց լավագույն ժամանակները չեն ապրում՝ էթիկայի գրված և չգրված կանոններին հետևելու իմաստով: Բայց դրա գլխավոր պատճառը իրենց՝ լրագրողների չարանեց խուսափումը չէ մասնագիտական ստանդարտներից: Այս օրվան մենք հասանք նախ և առաջ նպատակամղված քաղաքականության արդյունքում, որը, խորհրդային ժամանակների ծանր ժառանգության և տնտեսական օբյեկտիվ դժվարությունների հետ միասին, հանգեցրեց մամուլի՝ որպես ձեռնարկատիրական գործունեության ոլորտի և միաժամանակ քաղաքացիական հասարակության կարևորագույն ինստիտուտի ինքնուրույնության սահմանափակմանը: Հետապնդումները որոշ լրատվամիջոցների հանդեպ, ՁԼՄ-ների ապահասակարգայնացումը, որ նրանց ուղեկցում էր ամբողջ հետխորհրդային շրջանում, մամուլին գրեթե զրկել էին այլ ընտրությունից, բացի իշխանության և քաղաքական օլիգարխիական կլանների կցորդը դառնալուց կամ էլ ժամանցային բիզնես մտնելուց:

Այսօր էլ մարդիկ, ովքեր տարիներով անտարբեր նայել են (և շարունակում են նայել), թե ինչպես են մեր գործընկերների մտածողության մեջ քայլ առ քայլ այրվում խոսքի ազատության, խմբագրական անկախության սկզբունքների և սոցիալական պատասխանատվության մասին պատրանքները, որոշել են զբաղվել մամուլի ներկայացուցիչների վերադաստիարակությամբ: Պարզվում է, որ ՁԼՄ-ներին պարտադրված՝ քաղաքական ընդդիմախոսների նկատմամբ տարվող տեղեկատվական տեռորի, հաշիվները մաքրելու, աշխարհիս ուժեղների միջև քրեական «ռազմողակների» դեմ կարելի է պայքարել լրագրողների նկատմամբ ֆինանսական սանկցիաներ կիրառելով կամ օրենքում

նրանց իրավունքները և պարտականությունները սահմանելով:

Սի՞րե պարզ չէ. օրենքի առաջ շարքային կատարողների պատասխանատվության խստացումները չեն կանգնեցնի նրանց, ովքեր մամուլն օգտագործում են բացառապես բազմագույն «PR» իրականացնելու նպատակներով: Իսկ պահանջարկի առկայության պարագայում չի լինի նաև տեղեկատվական քիլերկամիկաձեռների պակաս, ովքեր չեն վարանի դատարանի առջև հայտնվելու ռիսկից՝ վճարովի զրպարտության, վիրավորանքի ու «կոմպրոմատի» տարածման համար:

Մեր դատաիրավական համակարգի համար ավանդական՝ օրենսդրության ընտրովի կիրառումը միմիայն դաշտը կմաքրի համարձակ, ոչ թե պատվեր կատարելու ծառայամտությամբ, այլ մասնագիտական խղճով առաջնորդվող լրագրողներից և, հավանաբար, կկարճացնի ընդդիմադիր պարբերականների լեզուն: Մեր ՁԼՄ-ների առանց այդ էլ համեստ դերը հասարակական-քաղաքական գործընթացներում՝ նման բարեփոխումների արդյունքում նվազագույնի կհասնի: Սակայն դրանից ՁԼՄ-ներն ավելի բարոյական և քաղաքացիների իրավունքները հարգող, անշուշտ, չեն դառնա: Ավելի շուտ՝ ընդհակառակը:

Ասվածն ամենևին չի նշանակում, որ տողերիս հեղինակը լրագրողների իրավական անպատժելիության ջատագովն է: Յուրաքանչյուր քաղաքացի պետք է ունենա ՁԼՄ-ների անբարեխիղճ գործողություններից իր պատիվն ու արժանապատվությունը պաշտպանելու իրավունք: Եվ ՀՀ գործող օրենսդրությունը դրա համար առաջարկում է որոշակի մեխանիզմներ: Ուրիշ բան, որ անվանարկումներից տուժածները հազվադեպ են օգտվում դրանցից՝ դատարանների հանդեպ անվստահության պատճառով:

Ներկայիս օրենսդրական տենդի առնչությամբ անհանգստությունը չի նշանակում նաև, որ օրենքներում ոչինչ պետք չէ փոխել: Մեր մամուլին վերաբերող օրենսդրության կատարելագործման ընթացքը պետք է լինի անընդհատ և հետևողական: Բայց դա պետք է տեղի ունենա հանուն բարելավման, այլ ոչ թե դրա նմանակման կամ որ ավելի վատ է՝ հետընթացի:

Արտահայտվելու ազատությունը վաղուց ճանաչվել է՝ որպես մարդու ամենահիմնական իրավունքներից մեկը: Դա հիմնարար նշանակություն ունի ժողովրդավարության գործառնության համար, անհրաժեշտ պայման է այլ իրավունքների իրականացման համար և ինքնին կազմում է մարդկային արժանա-

պատվության էական բաղադրիչը:

Հայաստանի Հանրապետությունը Միավորված ազգերի կազմակերպության անդամ է:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը (ՄԻՀՀ)՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ հիմնական փաստաթուղթը, որն ընդունվել է Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից 1948թ., արտահայտվելու ազատությունը պաշտպանում է 19-րդ հոդվածում տեղ գտած հետևյալ ձևակերպմամբ. «Յուրաքանչյուր ոք ունի համոզմունքների ազատության և դրանք անկաշկանդ արտահայտելու իրավունք. այդ իրավունքը ներառում է իր համոզմունքներին հավատարիմ մնալու ազատությունը և ցանկացած միջոցներով ու պետական սահմաններից անկախ իրազեկում և գաղափարներ որոնելու, ստանալու և տարածելու ազատությունը»¹:

Հայաստանի Հանրապետությունը Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) անդամ է: Հելսինկյան եզրափակիչ ակտը հռչակում է, որ «մասնակից պետությունները պետք է հարգեն մարդու իրավունքները և հիմնարար ազատությունները՝ ներառյալ մտքի, խղճի, կրոնի կամ դավանանքի ազատությունը՝ անկախ ռասայական, սեռական, լեզվական կամ կրոնական հատկանիշներից: Նրանք պետք է խթանեն և խրախուսեն քաղաքացիական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և մյուս իրավունքների ու ազատությունների արդյունավետ իրականացումը, որոնք բխում են մարդկային էակին ի ծնե բնորոշ արժանապատվությունից և անհրաժեշտ են նրա ազատ և ամբողջական զարգացման համար»: Եզրափակիչ ակտը նաև սահմանում է, որ «մասնակից պետությունները պետք է գործեն Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի ... նպատակներին և սկզբունքներին համապատասխան»²:

Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը (ՔՔԻՄԴ)³ Միավորված ազգերի կազմակերպության իրավաբանորեն պարտադիր պայմանագիր է և վավերացվել է Հայաստանի Հանրապետության կողմից: Այն արտահայտվելու ազատության իրավունքը երաշխավորում և հստակեցնում է 19-րդ հոդվածի տեքստում.

«1. Յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի անարգել կերպով ունենալ իր կարծիքը:

2. Յուրաքանչյուր մարդ ունի իր կարծիքն ազատ արտահայտելու իրավունք. այդ իրավունքն ընդգրկում է անկախ պետական սահմաններից բանավոր, գրավոր

կամ մամուլի միջոցով կամ էլ զեղարվեստական ձևով արտահայտված կամ մի այլ ձևով սեփական ընտրությամբ ամեն տեսակի տեղեկատվություն ու գաղափարներ որոնելու, ստանալու և տարածելու ազատությունը»:

Մարդու իրավունքների կոմիտեն, որի հանդիպումները տեղի են ունենում Նյու Յորքում և Ժնևում, վերահսկողություն է իրականացնում Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի պատշաճ պահպանման նկատմամբ: Այն բաղկացած է փորձագետներից և լիազորված է քննարկել անհատների կողմից տրվող զանգատները, որոնցում նրանք բողոքում են դաշնագրով, ներառյալ 19-րդ հոդվածով սահմանված իրավունքների խախտման դեմ: Այդ կոմիտեն արձանագրել է. «Արտահայտվելու ազատության իրավունքը ժողովրդավարական հասարակությունում ունի առաջնահերթ կարևորություն»⁴:

Նման բնույթի հռչակագրերը բազմաթիվ են մարդու իրավունքների վերաբերյալ ողջ աշխարհում ընդունված դատական նախադեպերում: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն, օրինակ, ընդգծել է, որ «արտահայտվելու ազատությունը կազմում է ժողովրդավարական հասարակության կարևոր հիմքերից մեկը, դրա զարգացման և յուրաքանչյուր մարդու զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններից մեկը»⁵: Իրական ժողովրդավարությունը հնարավոր է միայն այն հասարակություններում, որտեղ տեղեկատվության և գաղափարների ազատ հոսքը թույլատրված է և երաշխավորված:

Արտահայտվելու ազատության երաշխիքը հատկապես կարևոր է լրատվամիջոցների հետ կապված հարցում: Այս աբսիուրդ նաև արտահայտվել է մարդու իրավունքների դատարանների ակտերում: Այս առումով պետք է նշել, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության տարածաշրջանային երեք համակարգերը՝ Մարդու իրավունքների վերաբերյալ ամերիկյան կոնվենցիան⁶, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան (ՄԻԵԿ)⁷ և Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների վերաբերյալ աֆրիկյան խարտիան⁸, արտահայտել են լրատվամիջոցների ազատության և արտահայտվելու ազատության համընդհանուր նշանակությունը՝ որպես մարդու կենսական իրավունքներ: Նրանք իրապես պարունակում են միջազգային իրավունքի համընդհանուր ճանաչում ստացած սկզբունքներ: Նման կերպ նրանք ծառայում են որպես լրատվամիջոցների և արտահայտվելու ազատության

բովանդակության և կիրառության կարևոր համեմատելի օրինակներ և մասնավորապես կարող են օգտագործվել Հայաստանի Հանրապետության համար պարտադիր համարվող ԹԹԻՄԴ-19-րդ հոդվածի մեկնաբանության հարցում:

Սա նշանակում է, որ պետություններից պահանջվում է ոչ միայն ձեռնարկի մնալ իրավունքները խախտելուց, այլ նաև ձեռնարկել դրական միջոցներ՝ ապահովելու համար հարգանքը իրավունքների, ներառյալ արտահայտվելու ազատության իրավունքի նկատմամբ: Փաստորեն, պետությունները պարտավոր են ստեղծել պայմաններ, որոնցում բազմազան և անկախ լրատվամիջոցները կարող են զարգանալ՝ դրանով իսկ բավարարելով բնակչության տեղեկատվության իրավունքը:

Չի կարելի կասկածի տակ դնել այն, որ արտահայտվելու ազատության իրավունքը բացարձակ չէ: Որոշակի հատուկ հանգամանքներում այն կարող է սահմանափակվել:

Այս իրավունքի հիմնարար բնույթի ուժով, այնուամենայնիվ, սահմանափակումները պետք է լինեն հստակ և որոշակի սահմանված՝ պետության օրենքի գերակայության սկզբունքներին համապատասխան: Ի լրումն, սահմանափակումները պետք է հետապնդեն օրինական նպատակներ, իրավունքը չի կարող սահմանափակվել միայն նրա համար, որ պնդումը կամ արտահայտությունը վիրավորական է, կամ որ այն մարտահրավեր է ընդունված գաղափարներին:

2002-ին հայկական լրատվամիջոցների մեծ մասն, անկախ քաղաքական կողմնորոշումներից, օբստրուկցիայի ենթարկեցին «Օր» թերթին այն բանի համար, որ վերջինս շրջանցել էր համընդհանուր բարոյական նորմերը: Սեր օրերում նման հրապարակումներն ընդունվում են արդեն շատ ավելի հանգիստ, առանց կոլեկտիվ գայրույթի ցուցադրության: Եւ որքան մենք բոլորս հապաղում ենք գործուն միջոցներից, այնքան ավելի բարդ իրավիճակների առջև կարող ենք կանգնել հետագայում:

Անշուշտ, «դեղին» մամուլին մրցունակ այլընտրանք ստեղծելու ջանքերը և պատվիրված նյութերի հրապարակումների գինադադարը զանգվածային հաղորդակցության ոլորտը չեն ազատի բամբասանքներ, սուտ կոմպրոմատներ, հայտնի մարդկանց անձնական կյանքի անհարկի մանրամասներ տարածելու և օգտագործելու սիրահարներից: Հարկ չկա մարդկությանը ստերիլիզացնելու փորձ անել, զրկել նրան պարսպ հետաքրքրասիրությունից և այլ «վնասակար»

սովորություններից ու ինֆորմացիոն պահանջմունքներից: Բայց թող այդ պահանջմունքները բավարարվեն առանց կիրթ և բարոյապես առողջ հասարակություն ձևավորելու կոչված իշխանական շրջանակների, քաղաքական կուսակցությունների և այլ ինստիտուտների մասնակցության և դրանց կողմից խրախուսվելու:

Հանրությանը որակյալ, հավաստի տեղեկատվություն տալու ձգտում ունեցող ՁԼՄ-ների հակադրումը նրանց, ում համար սենսացիան ու սկանդալն ինքնանպատակ բաներ են, անհրաժեշտ պայման են ժամանակակից քաղաքակիրթ տեղեկատվական շուկայի ձևավորման համար: 19-րդ դարի վերջից սկսած՝ այդօրինակ տարբերակման արդյունավետ մեթոդ է համարվում ՁԼՄ-ների ինքնակարգավորումը: Պատասխանատու ժողովրդային ձևավորել է էթիկայի կանոններ և հասարակությանն ինքնակամ հաշվետու լինելու այլ մեխանիզմներ, մինչդեռ «դեղին» մամուլը սովորաբար նախընտրում է իրեն չկաշկանդել բարոյական պարտականություններով: Հայաստանում ինքնակարգավորման համակարգը սկսել է ձևավորվել ավելի քան երկու տարի առաջ, սակայն այսօր «որակյալի» տիտղոսին հավակնող առաջատար պարբերականների և հեռարձակող ընկերությունների մեծ մասն այս գործընթացին չի միացել: Այս պարագայում ինչպե՞ս չեզրակացնել, որ նրանց թիկունքում կանգնած թե իշխանամետ և թե ընդդիմադիր ճամբարի գործարար և քաղաքական էլիտան նախընտրում է ձեռքերն ազատ պահել կապանքներից և դեռ չի հասունացել մինչև այն գիտակցությունը, թե ՁԼՄ-ների համար ինչպիսի հետևանքների կարող է հանգեցնել մասնագիտական չափանիշների անտեսումը:

Լարենք մեր հիշողությունը և փորձերը մատների վրա հաշվել այն թերթերը, հեռուստա և ռադիոալիքները, որոնք իրական այլընտրանք են հանդիսանում նրանց, ովքեր ցեխ են շարտում անխտիր բոլորի և ամեն ինչի վրա և ծայրահեղ միտումնավորությամբ մեկնաբանում իրողությունները: Թվում է, մեր լրատվական դաշտի հանդեպ անզան ամենաբարյացակամ վերաբերմունքի պարագայում, մեկ ձեռքի մատները միանգամայն բավարար կլինեն այդ հաշվարկի համար: Մինչև վերջերս մենք մեզ հանգստացնում էինք այն բանով, որ օբյեկտիվության պակասը մասամբ փոխհատուցվում է տպագիր ՁԼՄ-ներում առկա բազմակարծությամբ, և որ տարաբնույթ պարբերականներին հետևող մարդիկ հնարավորություն ունեն իրենց համար կազմել դեպքերի և իրադարձությունների քիչ թե շատ հավասարակշիռ պատկեր: Յավոք, այսօր

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

մնան պնդումներ անելու համար լավատեսությունը գնալով պակասում է: Հասարակության ուժգնացող քաղաքական, գույքային, սոցիալական բեռնացումը պայմանավորում է արդեն ոչ թե պարզապես միևնույն փաստերի վերաբերյալ տարբեր հայացքների ձևավորումը, այլ փաստերի գրեթե լիակատար արհամարհումը՝ հանուն կանխապես ներկայացված գնահատականների և դիրքորոշումների հռչակման:

Հակառակորդին բարոյապես ոչնչացնելու (իսկ իրականում՝ ինքնառչնչացման) այս պայքարում հաղթողներ չեն լինում. գոհ է դառնում հասարակության հոգևոր, ինտելեկտուալ առողջությունը, իսկ փրկությունը՝ ՉԼՄ-ների անհրաժեշտ բեկումնային մասսայի ձևավորումն է, որն իր լսարանին կառաջարկի որակյալ տեղեկատվություն՝ որպես հակակշիռ հասարակական շահերից հեռու, նեղմիտ կարծրատիպերի և պիտակների: Ընդամին, կարևոր է, որ այդ ՉԼՄ-ները չխուսափեն օրախնդիր թեմաներից, արձագանքեն մարդկանց հուզող բոլոր գործընթացներին և իրադարձություններին: Հակառակ դեպքում նրանք դատապարտված են հայտնվելու ազդեցիկ ժուռնալիստիկայի ստվերում, որի համար ընտրված (կամ ուղղորդված) թիրախի գնդակոծումն իր գոյության միակ իմաստն է ու միջոցը: Հենց այլընտրանքն է ի վիճակի կլինի կանգնեցնել համաճարակը, այլ ոչ թե անբարեխիղճ մամուլն արմատախիլ անելու՝ միամիտ կամ որ ավելի վատ է՝ միանգամայն գիտակցված կոչերը: Հասարակական հարաբերությունների որոշ կոնստրուկտորների ծրագրերի կյանքի կոչումը, ովքեր հույս ունեն լրագրողական «ամենաթողությունն» օգտագործել գրաքննության այս կամ այն ձևերի, ռեպրեսիաների կիրառման նպատակով (հանդիսատեսների ծափահարությունների

ներքո), հնարավոր սցենարներից վատթարագույնն է: Լրատվամիջոցների օրենսդրության հետագա բարեփոխումը պետք է ուղղվի ոչ թե «դեղին» մամուլի դեմ պայքարին, այլ որակյալ, պրոֆեսիոնալ լրագրության ամրապնդմանը:

Գրությունը, որի մեջ հայտնվել է մեր տեղեկատվական ոլորտը, մոտ է «արտակարգին»: Իսկ մնան դեպքերում առանց իշխանական կառույցների շահագրգիռ մասնակցության՝ հնարավոր չէ գործը գլուխ բերել: Մանավանդ որ մեզ մոտ տեղեկատվական ամենաազդեցիկ միջոցը հանդիսացող հեռուստատեսությունը գտնվում է այդ կառույցների գրեթե լիակատար վերահսկողության ներքո: Եվ երբ այսուպեսկան նպատակներին հասնելու համար հեռուստատեսության հզոր ռեսուրսներն օգտագործվում են այնպես, ինչպես դա արվեց 2008-ի մարտին, դժվար է խուսափել մամուլի բարոյագրկումից, որն այսօր առկա է և այդքան մեծ մտահոգությունների առիթ է տալիս: Ինչ՞ու դրանից դասեր չքաղել և հասարակությանը չառաջարկել պրոֆեսիոնալ այնպիսի ստանդարտ, որը կարևորագույն խնդիրների քննարկումը կդնի քաղաքակիրթ հունի մեջ: Միգուցե արժե ռիսկի դիմել և գոնե մեկ-երկու առաջատար հեռուստաընկերություններում հրաժարվել թեմատիկ և անձնական սահմանափակումներից, ստեղծել հիրավի ազատ ամբիոն, որը հիմքից կզրկի անկյունից կամ բարիկաղի հետևից քար ու փտած ձվեր նետել սիրողներին: Չ՞է որ ՉԼՄ-ները՝ որպես ազգային արժեքները և իդեալները փոխանցող, վերջնականապես կորցնելը շատ ավելի վտանգավոր է պատասխանատու իշխանության համար, քան եթերը միանձնյա վերահսկելուց հրաժարվելը:

¹ Տե՛ս Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեայի թիվ 217Ա (III) բանաձև, ընդունվել է 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ին, Ա/64, 39-42 էջերը: Անգլերեն լեզվով ամբողջական պաշտոնական տեքստը տե՛ս <http://www.un.org/Overview/rights.html> կայքում:

² Տե՛ս Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի 7-րդ գլուխ:

³ Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրն ընդունվել է Գլխավոր Ասամբլեայի 1966 թվականի դեկտեմբերի 16-ի թիվ 2200 (XXI) բանաձևով: Ուժի մեջ է մտել 1976 թվականի մարտի 23-ին: Անգլերեն լեզվով ամբողջական պաշտոնական տեքստը տե՛ս ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի կայքում՝ http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/a_ccpr.htm:

⁴ Տե՛ս Տաե-Հուն Պարկն ընդդեմ Կորեայի գործը, 20-րդ հոկտեմբերի, 1988 թ., հաղորդագրություն թիվ 628/1995, մաս 10.3:

⁵ Տե՛ս Հենդիսայդն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործը, 7-րդ դեկտեմբերի, 1976 թ., դիմում թիվ 5493/72, մաս 49: Անգլերեն լեզվով վճռի տեքստը կարելի է գտնել ՄԻԵԳ-ի կայքում՝ <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=&sessionid=4647705 &sk in=hudoc-en>:

⁶ Ընդունվել է 1969 թվականի նոյեմբերի 22-ին, ուժի մեջ է մտել 1978 թվականի հուլիսի 18-ին:

⁷ Ընդունվել է 1950 թվականի նոյեմբերի 4-ին, ուժի մեջ է մտել 1953 թ. սեպտեմբերի 3-ին:

⁸ Ընդունվել է 1981 թվականի հունիսի 26-ին, ուժի մեջ է մտել 1986 թվականի հոկտեմբերի 21-ին:

ՍՈՆԱ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի ժուռնալիստիկայի տեսության և պատմության ամբիոնի հայցորդ

**ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ
ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐԻ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՀՀ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Քաղաքական մշակույթը ընդհանուր մշակույթի մաս է կազմում և բնութագրվում որպես պատմական ավանդույթների, գաղափարախոսության և մտածողության, քաղաքական գործիչների գործունեության առանձնահատկությունների, նրանց մոտեցումների համահավաք դրսևորում: Քաղաքական մշակույթը ենթադրում է մարդկանց տարբեր խմբերի շահերի սթափ գնահատում, բախումների կարգավորման գործում մարդասիրական սկզբունքների հետևողական կիրառում:

Այս ասպարեզում մեր հասարակության մեջ կուտակվել են մի շարք չլուծված խնդիրներ: Թերևս դրա պատճառներից մեկն էլ մամուլի և քաղաքական հրապարակախոսության պասիվ դիրքորոշումն է:

Իր բացասական ազդեցությունն ունի այն իրողությունը, որ թե՛ ՉԼՄ-ները, թե՛ հրապարակախոսությունը պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում ժողովրդի մոտ ընդհանուր և քաղաքական մշակույթի ձևավորմանը:

Նախորդ հասարակարգի քայքայումից անցել է ընդամենը երկու տասնամյակ և մեր նորակախ հանրապետությունում բնակչությունն արդեն ընտելացել է մասնավոր սեփականությանը և շուկայական հարաբերություններին: Միաժամանակ հասարակության մեջ տեղի է ունեցել գաղափարախոսական և հոգեբանական որոշակի վերափոխություն:

Հայ հասարակության զարգացման համար բավականին վտանգավոր է այն իրողությունը, որ տեղ ֆինանսական հնարավորություններն օգտագործվում են քաղաքական նպատակների իրագործման համար: Դժվար չէ կռահել, որ նախանշ-

ված նպատակին հասնելու դեպքում տեղի կունենա հակառակ գործընթացը՝ քաղաքական իշխանության լծակների օգտագործումը ֆինանսական հաջողությունների հասնելու համար:

20-րդ դարի վերջում և 21-րդ դարի սկզբին գրեթե բոլոր երկրներում կաշառակերությունը և հովանավորչությունը լայն տարածում են գտել: Այս երևույթը «կապված է ֆիզիկական և նյութական միջոցների սոցիալական կառավարման գործառնության հետ»¹: Երևույթի հասարակական վտանգավորության գիտակցումը հարկադրում է զարգացած երկրներին պետական մակարդակով ծրագրեր մշակել նրա դեմ պայքարելու նպատակով: Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովը նույնպես օրենք է ընդունել՝ հակազդելու այս երևույթի տարածմանը հանրապետությունում:

Հայաստանում կաշառակերության և հովանավորչության ծավալները հասել են այնպիսի չափերի, որ սպառնում են երկրի, պետության ապակայունացմանը: Տնտեսագետների և քաղաքագետների կարծիքով՝ կաշառքի և այլ կոռուպցիոն գործողությունների ամենամյա ծավալը կազմում է այնպիսի գումար, որը գերազանցում է հանրապետության բյուջեի տարեկան եկամուտը:

Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ կաշառակերության և նման այլ տիպի գործունեության դեմ սղվող պայքարում գլխավոր կողմնորոշիչներ են հանդիսանում կադրային ճիշտ քաղաքականության իրականացումը, օրենսդրական կարգավորումները և օրենքի կիրառման նկատմամբ հանրային վերահսկողությունը: Առաջնային նշանակություն ունի նաև քաղաքացիական հասարակության ակտիվացումը նախանշված նպա-

տակների իրականացման համար:

Վերը նշված նպատակների իրականացման համար հանրությանը համախմբելու գործում կարևորվում է քաղաքական հրապարակախոսության դերը: Նկատելի է, որ արդի հրապարակախոսների զգալի մասը կաշառակերությունը, հովանավորչությունը քննադատելիս հաճախ չի դրսևորում հավասարակշռված մոտեցում: Իշխանական կողմնորոշում ունեցող հրապարակախոսները, որպես կանոն, նկատում են ընդդիմադիր դաշտի, հատկապես անցյալի պաշտոնյաների կաշառասուն գործունեությունը: Նույն կերպ են վարվում ընդդիմադիրները: Վերջիններս շրջանցում են այն կաշառառուներին, մասնավորապես օլիգարխներին, որոնք երբեմն հանդես են գալիս իշխանության քննադատությամբ: Նման կողմնակալ մոտեցումները լսարանի մոտ առաջացնում են անվստահություն մամուլի հրապարակումների նկատմամբ:

Երկրում ժողովրդավարության սկզբունքների խորացման գործում առաջնային նշանակություն ունի օրենքի և օրինականության ամրապնդումը: Կարևորվում է մարդու իրավունքների պաշտպանությունը, որը հաճախ դուրս է գալիս տվյալ երկրի շրջանակներից և դառնում միջազգային քննարկման առարկա:

Ինչպե՞ս է հայ քաղաքական հրապարակախոսությունն արձագանքում մարդու իրավունքների պաշտպանության խնդիրներին: Որպես կանոն, իշխանամետ մամուլը և հրապարակախոսները թվարկում են այս հարցի վերաբերյալ միջազգային ատյաններում ընդունված օրենքները և միջազգային համաձայնագրերը, տեսական բնույթի դատողություններ անում՝ Հայաստանում մարդու իրավունքների պաշտպանության գործնական հիմնախնդիրն անդրադառնալով մասամբ: Դրան հակառակ, ընդդիմադիր կողմնորոշում ունեցող հրապարակախոսները շարունակաբար քննադատում են և վկայակոչում Հայաստանի Հանրապետությունում մարդու իրավունքների խախտման դեպքերը:

Նկատելի է, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության, ինչպես նաև երկրի ներքաղաքական զարգացման այլ խնդիրներում ընդդիմությունն իշխանական թևին հակադրվում է ոչ թե գաղափարական հարցերում, այլ պետական այրերի գործողությունները քննադատելու նպատակով՝ հիմքում ունենալով անձնական մրցակցության

գործոնը:

Հայաստանում փոփոխվող տնտեսական համակարգի պայմաններում աճում է արդյունաբերական նախկին հզորությունների առնվազն մի մասի վերականգնման անհրաժեշտությունը: Նման պարագայում հրատապ է դառնում բնապահպանական խնդիրների լուծումը: Այն առանձնապես կարևորվում է մեր հանրապետության համար, որտեղ շրջակա միջավայրը խիստ առողջացման կարիք ունի: Այդ մասին ահազանգում է «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթը՝ հիշեցնելով, որ դեռևս 1998 թվականին Դանիայում ընդունվեց համաձայնագիր շրջակա միջավայրի պահպանության վերաբերյալ: Ցավոք, մեր հանրապետությունում բնապահպանական խնդիրները անուշադրության են մատնված²:

Բնապահպանական հիմնախնդիրներին պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում նաև մեր հրապարակախոսները: Հիշատակության են արժանի միայն Սևանի հիմնախնդրին վերաբերող մի քանի հրապարակումներ:

Բնապահպանական այլ թեմաներով հրապարակումներից թերևս առանձնանում է «Պետական արգելոցները՝ վտանգի տակ» հոդվածը, որում բարձրացվում է Խոսրովի և Շիկահողի պետական արգելոցները ոչնչացումից փրկելու խնդիրը: Բանավիճալին բնույթ կրող հոդվածում քննադատվում է նախարարի մոտեցումը, վերը նշված արգելոցները էկոզոոսաշրջության սիրահարների համար բաց, մատչելի դարձնելու հարցը: Հրապարակախոսը մտահոգություն է արտահայտում, որ այս դեպքում «կվերանան անտառներում դեռ մնացած թռչունները և կենդանիները, հազվագյուտ բուսատեսակները և վերջ կդրվի մեր երկրում գոտորիկ բնության վերջին կղզակին»³:

Թեպետ բնապահպանական խնդիրներին հրապարակախոսներն անդրադառնում են հազվադեպ, սակայն դրանք էլ իշխանությունների կողմից անուշադրության են մատնվում:

Դժվար է պատկերացնել հայ ժողովրդին ավելի շատ հուզող բնապահպանական խնդիր, քան Սևանի ջրային պաշարների պահպանումը: Արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ այն գտնվում է հայ հասարակության ուշադրության կենտրոնում: Սակայն Սևանի հետ կապված շատ խնդիրներ դեռևս լուծման կարիք ունեն: Լրագրող Վ. Չաքարյանը իր հրապարակախոսական հոդվածում, որը

վերնագրված է «Ո՞վ կնահանջի՝ Սևա՞նը, թե՞ ռեստորանը», ընդգծում է, որ 2002 թ. Հայաստանի խորհրդարանն օրենք ընդունեց Սևանի մասին, որտեղ նշվում է, որ արգելվում է 1906 մետր նշանագծից ներքև կապիտալ շինարարության իրականացումը: Հակառակ այդ որոշման՝ Սևանա լճի շրջագծում հայտնվեցին ռեստորանային և այլ զվարճանքի խոշորամասշտաբ շինություններ⁴: Թերթը փորձում է հասարակական կարծիք ձևավորել Սևանը ճահճացումից փրկելու համար, սակայն կասկած է հայտնում, որ նման պարագայում էլ անգամ մեծահարուստները կշարունակեն Սևանի շուրջը ռեստորանային համակարգի ընդլայնումը:

Ժողովրդի և առանձին անհատների կյանքում լինում են պահեր, երբ ընկնում են վարագույրները, որոնք սահմանափակում են տեսադաշտը, և ժողովրդավարության առկայության պայմաններում զանգվածային գիտակցությունը դուրս է գալիս մինչ այդ գոյություն ունեցող շրջանակներից:

Անկախության հռչակումից հետո Հայաստանում բարոյահոգեբանական այնպիսի իրավիճակ ստեղծվեց, երբ մարդկանց առջև բացվեցին գործունեության և սեփական հնարավորությունների գործադրման նոր հորիզոններ և հեռանկարներ, որոնց մասին նախկինում չէին էլ երագում: Անհատը զգաց իր անձի կարևորությունը, մինչդեռ Հայաստանի Հանրապետության ներքին զարգացումներն իրենց հակասականությամբ շուտով հիասթափություն առաջացրին ժողովրդական զանգվածների շրջանում:

Այնուհայտ է, որ հասարակական երկխոսություն հնարավոր է, առաջին հերթին, բարոյապես առողջ հասարակության մեջ: Իրականում առօրյա կյանքում միմյանց հետ փոխկապակցված են բարոյականության և ժողովրդավարության սկզբունքների գործնական կիրառումները: Ցավոք, մեր հասարակությունը բարոյապես «ծանր» հիվանդ է: Այդ մասին հրապարակայնորեն ասեցին գումար են հասարակական կազմակերպությունների, գիտական և ուսումնական հիմնարկների ներկայացուցիչները: Այդ մասին իրենց մտահոգությունն են արտահայտում հանրապետության թերթերից շատերը: «Ազգ», «Հայկական ժամանակ», «Չորրորդ իշխանություն», «Առավոտ» և այլ թերթեր իրենց հրապարակախոսական հոդվածներում հաճախ են անդրադառնում հայ իրականության մեջ տեղ գտած հոգևոր աղքատության և անգամ անբարո

երևույթներին: Բնորոշ է «Գոլոս Արմենի» թերթի հրապարակախոսական հոդվածը՝ «Ի հաշիվ որբերի» վերնագրով: Հոդվածը պատմում է այն մասին, թե ինչպես է յուրացվել որբանոցների համար պետության կողմից հատկացված գումարի մի մասը⁵:

Հանրապետության հասարակական կյանքում 2004-2005 թթ. նշանավորվեցին սահմանադրական փոփոխությունների անհրաժեշտության քարոզչությամբ և հանրաքվեի անցկացմամբ: Քաղաքական հրապարակախոսությունը նպատակ էր հետապնդում ձևավորել հասարակական կարծիք, ըստ որի, սահմանադրական բարեփոխումները կոչված են ամրապնդելու մեր երկրի վարկանիշը՝ որպես մի հասարակություն, որը հավատարիմ է ազատական և ժողովրդավարական արժեքներին:

Ինչպես և կարելի էր ակնկալել, սահմանադրական բարեփոխումների քարոզչության ընթացքում առաջնային դերը վերապահվում էր իշխանության ներկայացուցիչներին: Այսպես, «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթը մեջբերումներ է կատարում նախագահ Ռ. Քոչարյանի՝ Երևանի պետական համալսարանում ունեցած ելույթից, ուր հիմնավորվում էր այն տեսակետը, որ սահմանադրական բարեփոխումները հանգեցնելու են նրան, որ «Հայաստանը դառնալու է, անկասկած, առաջատար երկիր՝ բոլոր դրական հետևանքներով»⁶: Նկատելի է, որ «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթի վերը նշված հրապարակախոսական մեկնաբանությունն ավելի շատ կրում է տեղեկատվական, քան վերլուծական բնույթ: Թերթը, առանց սեփական տեսակետը հայտնելու, շարադրում է հանրապետության նախագահի մոտեցումները խնդրո առարկայի վերաբերյալ: Նման պարագայում բուլանում է հրապարակման հասարակական հնչեղությունը:

Գրեթե նույն ոճով է շարադրված «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում «Դաշնակցությունը չի փոխում իր դիրքորոշումը» հոդվածը: Նշվում է, որ Սահմանադրության փոփոխությունների ընդունման պարագայում կընդունվեն նաև դրանցից բխող նոր օրենքներ: Ըստ հոդվածագրի՝ լուծման են սպասում երկքաղաքացիության, քիկնագորային ծառայության և այլ խնդիրներ: Հոդվածի ատաղձն այն մոտեցումն է, որ ժողովրդավարությունը պահանջում է պարզաբանել բարեփոխումների անհրաժեշտությունը երկրի և հասարակության առաջընթացի համար:

Ուշագրավ է նույն թեմայով «Սահմանադրական բարեփոխումները և դատական իշխանությունը» հոդվածը, որում ընդգծվում է, որ յուրաքանչյուր հասարակության համար մնայուն արժեքներից է արդարադատության գործընթացը: Հոդվածում կարդում ենք. «ՀՀ գործող Սահմանադրությունը նախատեսել է ժողովրդավարական առաջադեմ երկրներին բնորոշ դատական իշխանության անկախությունն ապահովող մի շարք սկզբունքներ ու երաշխիքներ»⁷: Վերջում հոդվածագիրը եզրահանգում է. «Նախագծով առաջարկվող փոփոխությունները և լրացումները ՀՀ Սահմանադրության մեջ կատարվելու դեպքում դատական իշխանությանը վերաբերող 6-րդ գլուխն էականորեն կբարելավվի, կստեղծվեն օրենսդրական բավարար հիմքեր իշխանության այդ թևի անկախ և արդյունավետ գործունեության համար»⁸:

Մասնագիտորեն շարադրված հոդվածն ունի խոցելի կողմ. հոդվածագիրն իրավական դաշտի բարեփոխումները դիտում է երկրի ժողովրդավարական գործընթացներից տարաբաժան: Եթե անգամ դատական մարմինների գործունեության վերաբերյալ ընդունվեն որոշումներ՝ միտված ոլորտի բարեփոխմանը, առանց երկրում ժողովրդավարության սկզբունքների արմատացման, այն չի կարող գտնել գործնական կիրառում:

Կարելի էր ակնկալել, որ սահմանադրական բարեփոխումները հանրաքվեի միջոցով ընդունվելուց հետո հասարակության բոլոր շերտերը պետք է արտահայտեին իրենց գոհունակությունը: Սակայն ընդդիմադիր մամուլում ծավալվեց քննադատություն ոչ այնքան ընդունված օրենքի, որքան հանրաքվեի անցկացման և արդյունքների ամփոփման վերաբերյալ: Ընդդիմադիր թերթերի նմանօրինակ հրապարակումների հիմնական փաստարկն այն էր, որ սահմանադրական բարեփոխումների ընդունմամբ գործող իշխանությունները փորձում են սոսկ Արևմուտքի առջև պատրանք ստեղծել, թե իրենք ժողովրդավար են:

Անկախ քաղաքական շարժառիթներից՝ պետականության ամրապնդման և զարգացման հեռանկարի տեսակետից սահմանադրական բարեփոխումները քաղաքացիական հասարակության ձևավորման կարևոր նախադրյալներ են: Սահմանադրական բարեփոխումները ժողովրդի համար ստեղծում են նաև բարոյահոգեբանական նոր մթնոլորտ:

Հայկական մամուլում տպագրվող քաղաքական բնույթի հրապարակախոսական հոդվածներում աստիճանաբար մեծ տեղ է հատկացվում հասարակության քաղաքական կյանքում կնոջ ունեցած դերի բարձրացմանը: Հոդվածագիրները հորդորում են հասարակությանը կանանց ավելի շատ ներգրավել պետության և հասարակության կառավարման գործում: Հրապարակախոսները պնդում են, որ հասարակական առաջընթացի համար նախ պետք է ապահովվի կանանց թիվը տեղական ինքնակառավարման մարմիններում: «Նոր ժամանակներ» թերթի ամենամսյա «Կինը և քաղաքականությունը» ներդիրում ընդգծվում է. «Ազգային ժողովին պետք է կանանց քննադատող խումբ»: Ավելին՝ թերթը դժգոհում է, որ 48 քաղաքապետներից ոչ մեկը կին չէ, ինչպես նաև չունենք գեղեցիկ սեռի թաղապետ, և հայտարարում է. «Հայաստանում տղամարդկանց ինքնիշխանություն է»⁹:

Հրապարակախոսի նման մոտեցումը մտորումների տեղիք է տալիս: Իրոք, 21-րդ դարի սկզբին գրեթե բոլոր երկրներում ընթանում է հասարակական արժեքների վերագնահատություն և ձևավորվում է նոր մտածողություն: Մասնավորապես վերանայվում է հասարակության մեջ կնոջ դերակատարումը: Հայ իրականությունը ևս անմասն չէ այս գործընթացից: Ընդամենը երկու տասնամյակ առաջ հայ կանանց բացարձակ մեծամասնությունը ձգտում էր ինքնահաստատվել ոչ թե մեծ քաղաքականության մեջ, այլ առաջին հերթին ընտանիքում, ինչպես նաև բժշկության, դպրոցական և բուհական մանկավարժության ոլորտներում՝ գուցակցելով աշխատանքը և ընտանիքը: Այս գուցակցումը պակաս կարևոր չէ հասարակության համար, քանի որ մայրական ուշադրությունը երեխայի հանդեպ հսկայական նշանակություն ունի բարեկիրթ, ինչպես նաև հայրենասեր սերնդի դաստիարակության գործում: Ներկայումս նկատելի է, որ Հայաստանի Հանրապետության կանանց զգալի մասը փորձում է ինքնահաստատվել քաղաքականության ոլորտում՝ սակավ ժամանակ հատկացնելով նոր սերնդի դաստիարակությանը:

Հասարակական հնչեղություն ունեցող այս խնդիրը քաղաքական հրապարակախոսությունը փորձում է ներկայացնել միանշանակ մոտեցմամբ: Այն է՝ կինը պետք է ակտիվորեն մասնակցի հասարակական-քաղաքական գործընթացներին և ներգրավվի իշխանական մարմիններում: Կնոջ հասա-

րակական դերի վերաբերյալ այլ մոտեցում մերժվում է անվերապահորեն:

Յուրաքանչյուր քննարկվող խնդրի վերաբերյալ ցանկալի է կարծիքների և գաղափարների ազատ փոխանակում: Դա նպաստում է քաղաքական հրապարակախոսության բովանդակության փոփոխմանը՝ այն դարձնելով բազմակարծիք, իսկ առանձին դեպքերում անգամ միմյանց նկատմամբ հանդուրժողական: Հայաստանը, ինչու չէ, նաև ցանկացած երկիր կարող է հաջողությունների հասնել կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում հանրային քննարկումների արդյունքում մշակված և մտավորականության կողմից ղեկավարվող քաղաքականության շնորհիվ: Սա ոչ միայն նպաստում է քաղաքական հրապարակախոսության ուղղվածության և բովանդակության փոփոխմանը, այլև ժողովրդի գիտակցության մեջ ազատախոսության, բաց, քաղաքացիական, տեղեկատվական հասարակության ձևավորման անհրաժեշտության գիտակցմանը: Նման պարագայում Հայաստանի անցումն իրավական ժողովրդավարական պետության պետք է ուղեկցվի իշխանությունների և հասարակության տեղեկատվական փոխգործողության նոր ձևերով, որ կնշանակի ուղղակի կապ հաստատել հասարակական լայն խավերի հետ:

Անհրաժեշտ է գիտակցել, որ Հայաստանի Հանրապետության կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունները կարող են հանգեցնել դրական հետևանքների միայն այն դեպքում, երբ նրանց իրականացման ձևերը և մեթոդները կհամապատասխանեն համընդհանուր քաղաքակրթականին և միևնույն ժամանակ կբխեն հայ ժողովրդի ազգային հոգեբանական առանձնահատկություններից:

Հայաստանի Հանրապետությունը ծրագրված արմատական վերափոխությունների կարիք ունի: Իրականում այդ փոփոխությունները չեն կարող իրականացվել ինքնաբերաբար, առավել ևս հիմնվել միայն ընթացիկ տնտեսական և քաղաքական նախադրյալների վրա: Ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում ձևավորված բարոյահոգեբանական մթնոլորտը փաստորեն միտված է ամրագրելու ստեղծված հասարակական-քաղաքական, տնտեսական իրավիճակը՝ առանց զարգացման հեռանկարի խորը գիտակցման:

Մեղքի իր բաժինն ունի նաև ներկայիս հայ քաղաքական հրապարակախոսությունը, որը ծայ-

րահեղորեն քաղաքականացված է և բացասաբար է անդրադառնում օբյեկտիվ հասարակական կարծիքի ձևավորման գործընթացի վրա:

Մինչդեռ քաղաքական հրապարակախոսության մեջ երկրի զարգացման վերաբերյալ տեսակետներ և գաղափարներ հասարակական լսարանին հրամցվում են բացառապես կանխամտածված: Եթե դա իշխանամետ հրապարակախոս է, ապա նրա մոտ չեք գտնի հասարակական-պետական կյանքի ստվերոտ կողմերին նվիրված որևէ հրապարակում: Նրա կողմից հախուռն քննադատության են ենթարկվում նաև ընդդիմադիր կեցվածք ունեցող քաղաքական ուժերը: Նույն կերպ ընդդիմադիր հրապարակախոսների կողմից դրական գնահատական դժվար է ակնկալել Հայաստանի ներքին կյանքի, իշխանությունների գործունեության վերաբերյալ:

Ժողովրդավարական կամ նման հակում ունեցող երկրներում քաղաքական հրապարակախոսությունը հանդես է գալիս որպես հասարակական կարծիքի ձևավորման ներգործուն միջոց քաղաքական կամ այլ բնույթի որոշումների ընդունման և իրականացման գործում: Չնայած նրան, որ Հայաստանի Հանրապետությունը դասվում է այն երկրների շարքին, որոնք ընթանում են ժողովրդավարացման ուղիով, սակայն նկատելի է, որ մեր երկրում քաղաքական հրապարակախոսության ազդեցությունը ակնառու չէ հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա:

Հայաստանում ժողովրդավարական ավանդույթների բացակայությունը բացասաբար է ազդում հասարակության ինքնակազմակերպման, պետության հանդեպ քաղաքացիների պատասխանատվության բարձրացման վրա: Մինչդեռ ՀՀ պարբերական մամուլում տպագրված քաղաքական հրապարակախոսությունը հաճախ անտեսում է այս հիմնահարցերի լուսաբանումը, դրանց շուրջ քննարկումներ կազմակերպելը:

Իմի բերելով վերը նշված ենթագլուխներում քննարկվող հիմնահարցերը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ քաղաքական հրապարակախոսության խնդիրն է մեր քաղաքացիների մոտ պատմական մոտեցման ձևավորումը, պետականության ամրապնդման գիտակցության արմատացումը: Այս ամենը հայությանը կօգնի կողմնորոշվելու ներկայիս բարդ և հակասական աշխարհում, գիտակցելու, թե ինչպիսի արժեքների ժառանգորդ ենք մենք

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

և դեպի ուր ենք ընթանում: Այն կնպաստի մեր ժողովրդի ազգային պետական մտածողության մշակմանը, կօգնի շարունակելու իր առաքելությունը, որոշակիացնելու իր տեղն ու դերը համաշխարհային գործընթացներում: Այդ նպատակին են ծառայում նաև մեր երկրում կատարվող սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունների համակողմանի քննությունը և սթափ գնահատականները, որոնք, ցավոք, սակավ են հանդիպում ՀՀ պարբերական մամուլի քաղաքական հրապարակախոսության մեջ:

յում նաև մեր երկրում կատարվող սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունների համակողմանի քննությունը և սթափ գնահատականները, որոնք, ցավոք, սակավ են հանդիպում ՀՀ պարբերական մամուլի քաղաքական հրապարակախոսության մեջ:

-
- ¹ Տե՛ս Գագիկյան Ս. Ս. Протiwодействие коррупции в Армении. Изд-во „АНТАРЕС“. Санкт-Петербург, 2006. С. 10.
² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 հունվարի, 2000 թ.:
³ Տե՛ս «Հայոց աշխարհ», 13 սեպտեմբերի, 2006 թ.:
⁴ Տե՛ս „Новое время“, 3 декабря, 2009.
⁵ Տե՛ս „Голос Армения“, 6 апреля, 2003г.
⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 4 նոյեմբերի, 2004 թ.:
⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11 հոկտեմբերի, 2005 թ.:
⁸ Տե՛ս Նույն տեղում:
⁹ Տե՛ս «Նոր ժամանակներ», հոկտեմբեր, 2008 թ.:

ՄԱՐԱՏ ԱՏՈՎՄՅԱՆ

Եվրոպական կրթական տարածաշրջանային ակադեմիայի
իրավագիտության ֆակուլտետի դասախոս

**ՄԱՐԴՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐԸ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՈՐՈՇ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒՄ**

Պատմությունը կյանքի ուսուցիչն է:
Ցիցերոն

Մարդու իրավունքները բնական և անօտարելի են, ոչ ոք չի կարող զրկել մարդուն իր իրավունքներից: Ժամանակակից աշխարհն անհնար է պատկերացնել առանց ազատության, հավասարության, արդարության վրա հիմնված մարդու իրավունքների, որոնք իրենց բնույթով ունիվերսալ են:

Մարդու իրավունքների կայացումը և զարգացումը թույլ են տալիս բացահայտել քաղաքակրթության տեսակը, նրա մակարդակը, քանի որ մարդու և պետության փոխհարաբերությունները այս կամ այն քաղաքակրթության էությունը բնորոշող կարևորագույն հատկանիշ են, իսկ պետությունը՝ իրավական կամ ոչ իրավական ճանաչելու չափորոշիչ: Իրավական, ժողովրդավարական պետությունը ճանաչում է մարդու իրավունքների առաջնայնությունը՝ այդ իրավունքներով սահմանափակելով իր իշխանական գործառույթները:

Մարդու իրավունքների վերաբերյալ սկզբունքները ձևավորվել են պատմականորեն, հարստացվել, կատարելագործվել, և այսօր դրանք մարդկային մշակույթի անբաժանելի մասն են կազմում:

Մարդու իրավունքների պատմական զարգացման ընթացքում ձևավորվեցին մարդու իրավունքների և ազատությունների «սերունդները»: Երեք սերունդների վերաբերյալ տեսությունը 1979թ. առաջին անգամ առաջ քաշեց Կարել Վասակը: Այս տեսությունը լայն արձագանք գտավ եւ բազմաթիվ կողմնակիցներ ձեռք բերեց: Սակայն որոշ մասնագետներ համաձայն չեն դրան¹:

Իրենց տնտեսական դրության բարելավման, մշակութային կարգավիճակի բարձրացման հա-

մար ժողովուրդների պայքարի ընթացքում ձևավորվել է մարդու իրավունքների երկրորդ սերունդը: Նրանց թվին են դասվում տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքները: Տնտեսական իրավունքներն են՝ աշխատանքի իրավունքը, սեփականության իրավունքը, ձեռնարկատիրությանը զբաղվելու իրավունքը, գործադուլների իրավունքը և այլն: Սոցիալական իրավունքների թվում են սոցիալական ապահովության իրավունքը, բավարար կենսամակարդակի իրավունքը, ընտանիքի, մայրության և մանկության պաշտպանության իրավունքը, ֆիզիկական և հոգեկան առողջության իրավունքը և այլն: Մշակութային իրավունքներն են՝ կրթության իրավունքը, մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը, ստեղծագործելու ազատությունը և այլն:

Մարդու տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքներն իրենց ամրագրումն են ստացել նաև տարբեր երկրների հին և միջնադարյան իրավական հուշարձաններում: Այսպես, Մովսիսական օրենքներին² համաձայն՝ եթե որևէ մեկը փայտով հարվածի իր ստրուկին կամ ծառային և նրանք մահանան իր ձեռքի տակ, ապա նա դատական կարգով պետք է պատասխանատվության ենթարկվի: Սակայն եթե նրանք մեկ կամ երկու օր կենդանի մնան, ապա նա չպետք է պատժվի: Իսկ այն դեպքում, եթե որևէ մեկը հարվածելով վնաս հասցնի իր ստրուկի կամ ծառայի ատամին կամ աչքին և վնասի դրանք, ապա պետք է այդ անձին ազատ արձակի³: Կարելի է ենթադրել, որ ամրագրելով նման դրույթներ՝ Մովսեսը փորձում էր սահմանափակել տերերի կողմից ստրուկների և ծառայների, այն է՝ աշխատողների հանդեպ բռնության կիրառումը, ինչն այն ժամանակ սովորական երևույթ էր:

Բարելոնում մ.թ.ա. XVIIIդ. իշխող Համուրա-

քի թագավորը իր օրենքներում ամրագրել է աշխատանքի վարձատրությանը վերաբերող մի շարք դրույթներ, օրինակ՝ նախատեսել է որոշակի սանդղակ, թե բժիշկը իր մատուցած ծառայությունների համար որքան պետք է վարձատրվի և ինչ պատասխանատվության պետք է ենթարկվի անհաջող բուժելու դեպքում: Եթե մարդը աշխատանքի հրավիրի հողագործի կամ ցուլ պահողի, ապա պետք է նրան վարձահատույց լինի հացով տարեկան սկզբունքով: Եթե մարդը աշխատանքի ընդունի վարձու աշխատողի, արհեստավորի, ապա նրան պետք է օրական արծաթով վճարի: Օրենքներում հստակ թվարկվում են մի շարք արհեստներ, որոնց ներկայացուցիչներին, անհրաժեշտության դեպքում, մարդը կարող է վարձել՝ հող փորող, դերձակ, քարտաշ, դարբին, հյուան, կաշվեգործ, շինարար: Հավանաբար թվարկված արհեստները այն ժամանակ առկա արհեստներն էին: Փաստորեն Համուրաբի թագավորը սահմանում է աշխատանքի վարձատրության երկու համակարգ՝ տարեկան և օրական:

Համուրաբին նախատեսում է մարմնական պատիժ անբարեխիղճ աշխատողի համար: Այսպես, եթե մարդը իր դաշտում աշխատելու համար աշխատող վարձի, նրան գութան ու անասուն վստահի և պայմանագրի հիման վրա պարտավորեցնի նրան դաշտը մշակել, և եթե այդ մարդը սերմերը կամ անասնակերը գողանա և գողունը իր ձեռքերում հայտնվի, ապա նրա մատները պետք է հատվեն⁴: Ինչպես տեսնում ենք, պատիժը բավականին դաժան է, սակայն, գուցե իր ժամանակների համար արդարացված:

Փաստորեն Համուրաբի թագավորը գործատուին կամ պատվիրատուին պարտավորեցնում էր կատարված աշխատանքի դիմաց վարձատրել, միևնույն ժամանակ պարտավորեցնելով աշխատողին, պատժի ենթարկվելու սպառնալիքի տակ, որակով աշխատել:

Հին ժամանակներում Հնդկաստանում գործող Մանուի օրենքներում տեղ են գտել սեփականության իրավունքին վերաբերող մի շարք դրույթներ: Մասնավորապես, եթե սեփականատերը լուռ հետևում է, թե ինչպես իր ունեցվածքը 10 տարվա ընթացքում օգտագործվում է ուրիշների կողմից, ապա նա իրավունք չունի հետ ստանալ այն: Այլ նորմի համաձայն՝ կինը, որդին և ստրուկը համարվում են սեփականություն չունեցող՝ ունեն են նրանք, նրան էլ իրենց կողմից ձեռքբերվող ունեցվածքն է:

Օրենքները որոշ կատեգորիայի անձանց համար արգելում են գույքի ժառանգման իրավունքը: Հատկապես դա վերաբերում է մտավոր և ֆիզիկական արատ ունեցող անձանց: Թագավորը պետք է սեփականությունից զրկի այն ծառայողներին, որոնք նշանակվել են տերերի գործերը վարելու համար, սակայն իրենց ազահությանը վնաս են պատճառում նրանց⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Մանուի օրենքները զգալիորեն սահմանափակում են մարդու սեփականության իրավունքը:

Հին Հնդկաստանում ունեցվածքի ժառանգման, նրա բաշխման կարգը, ժառանգման արգելքները, անշարժ գույքի առուծախի մեխանիզմները սահմանվում էին նաև Արտիսաշաստրա կոչվող փաստաթղթով, որը իր էությամբ աշխարհիկ բնույթի քաղաքական տրակտատների հավաքածու էր: Գիտարկվող հուշարձանի 13-րդ գլխի համաձայն՝ տուգանքի ենթարկվող անձը պետք է աշխատանքով հատուցի այն: Ստրուկի ունեցվածքի ժառանգները նրա բարեկամներն են, իսկ վերջինիս բացակայության դեպքում՝ տերը:

Բննարկվող փաստաթղթի համաձայն՝ աշխատողը պետք է վարձատրվի գործատուի հետ պայմանավորվածության համաձայն, իսկ եթե աշխատանքի վարձատրության վերաբերյալ նրանց միջև պայմանավորվածություն չկա, ապա՝ աշխատանքի կատարման վրա ծախսված ժամանակին համապատասխան: Արտիսաշաստրան աշխատանքի վարձատրության ինստիտուտը սահմանելիս որոշ կատեգորիայի աշխատողների նկատմամբ ցուցաբերում է տարբերակված մոտեցում: Այսպես, եթե աշխատանքի վարձատրության վերաբերյալ պայմանավորվածությունը բացակայում է, ապա հողագործը ստանում է ցորենի 1/10 մասը, հովիվը՝ կարագի, վաճառականը՝ ապրանքների վաճառքից գոյացած շահույթից⁶:

Հետաքրքրական են թվում օրենսդիր Լիկուրգի մոտեցումները Սպարտայի հասարակական զարգացման առաջին փուլում: Լիկուրգին են պատկանում բազմաթիվ նորամուծություններ և վերափոխումներ, որոնցից կուզենալինք նշել հողի վերաբաշխումը և արհեստներով զբաղվելու ուղիորդվածությունը: Հասարակության մեջ հավասարությունն ապահովելու նպատակով Լիկուրգը համոզեց սպարտացիներին միավորել բոլոր հողերը և հետո նորից բաշխել նրանք, պահպանելով գույքային հավասարությունը: Այնուհետև Լիկուրգը

Սպարտալից վտարեց «անօգուտ և ավելորդ» արհեստները և ստիպեց արհեստավորներին արտադրել առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ: Սոցիալական համերաշխություն ապահովելու նպատակով նա մտցրեց համատեղ ճաշկերույթների ինստիտուտը. քաղաքացիները հավաքվում էին միասին և սպառում էին միևնույն ուտեստները: Կարելի է ենթադրել, որ այս եղանակով Լիկուրգը ապահովում էր մարդու սննդի իրավունքի իրականացումը:

Լիկուրգը իր համաքաղաքացիների համար լիարժեք ապահովեց նաև հանգստի իրավունքը⁷:

Վերափոխումներ իրականացնելով՝ Սպարտալի իշխանությունը ձեռքբազատվեց հասարակությունում տիրող ատելությունից և նախանձությունից: Սակայն համատեղ ճաշկերույթների ինստիտուտը սուր քննադատության էր արժանացել Արիստոտելի կողմից, քանի որ վերջինս դա համարում էր սխալ: Արիստոտելի կարծիքով, համատեղ ճաշկերույթները պետք է ֆինանսավորվեին պետության կողմից, այլ ոչ թե մասնակիցների: Ըստ Արիստոտելի, չնայած նրան, որ Լիկուրգը ցանկանում էր նշված ինստիտուտը դարձնել ժողովրդավարական, սակայն դրան վերաբերող օրինադրույթները իրենց բնույթով ամենից քիչ ժողովրդավարական էին, քանի որ շատ աղքատ մարդկանց մասնակցությունը դրանցում բավականին դժվար էր, իսկ այն մարդիկ, որոնք ի վիճակի չէին կատարել համապատասխան մուծումներ, չէին օգտվում քաղաքացիությունից բխող իրավունքներից⁸:

Անդրադառնալով Հին Հռոմին՝ նշենք, որ այնտեղ տարբեր ժամանակներում գործող տարատեսակ իրավական ակտերում տեղ են գտել մարդու տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքներին վերաբերող նորմեր: Օրինակ՝ աշխատանքի իրավունքի կամ ձեռնարկատիրությանը զբաղվելու իրավունքի իրականացումը կախված էր քաղաքի պրեֆեկտի ցանկությունից, որը կարող էր ընդմիջտ կամ ժամանակավորապես արգելել որևէ գործով, մասնագիտությամբ, փաստաբանական գործունեությամբ, շուկայում առուծախով զբաղվելը: Դրա մասին են վկայում իրավաբան և պրեֆեկտ Ուլպիանոսի գրառումները⁹:

XII աղյուսակների օրենքները հռոմեական իրավունքի հնագույն հուշարձաններ են, որոնք պարունակում են նաև դրույթներ ժառանգության և սեփականության իրավունքների վերաբերյալ: VI

աղյուսակի 3-րդ կետը սահմանում է ձեռքբերման վաղեմության ինստիտուտը, որի համաձայն, եթե անձը հողամասը տիրապետում է 2 տարի, իսկ մնացած բոլոր իրերը՝ 1 տարի, նա համարվում է դրա սեփականատեր: Այս դրույթի նման պարզաբանում է տրվում հռոմեացի իրավաբան Հայոսի ինստիտուցիաների 2-րդ գրքի 44-րդ կետում: Այդ փաստաթղթի մի շարք դրույթներում հեղինակը բավականին հետաքրքիր մոտեցումներ է ներկայացնում սեփականության իրավունքի առաջացման վերաբերյալ: Ըստ նրա, անձի սեփականությունը կազմում է ոչ միայն այն, ինչ նա ձեռք է բերել, այլ նաև այն, ինչ վերջինը գրավել է թշնամուց կամ բնությունից (վայրի կենդանիներ, ձուկ, թռչուններ): Եթե որևէ մեկը տուն է կառուցել, բույս է տնկել կամ ցորեն է ցանել այլ անձի սեփականությունը հանդիսացող հողում, ապա դա համարվում է հողի սեփականատիրոջ սեփականությունը: Իր աշխատության մեջ Հայոսը մանրամասն կանոնակարգում է նաև ժառանգության հետ կապված հարաբերությունները, նշելով, որ ժառանգությունը լինում է ըստ կտակի և ըստ օրենքի¹⁰:

Մ.թ. 530-ական թվականներին հռոմեացի կայսր Ֆլավիյ Հուստինիանոսի ջանքերով մինչ այդ ընդունված բոլոր հռոմեական իրավական ակտերը կողիֆիկացվեցին մեկ օրենսգրքում, որը հանդես եկավ «Դիգեստներ» անվան տակ: Դիգեստները բաղկացած են տիտղոսներից և նրանցում նշվում են կողիֆիկացված օրենքների հեղինակների անունները: Դա, անշուշտ, անցյալի նկատմամբ հարգանքի դրսևորում և հեղինակային իրավունքների պահպանում կարելի է դիտարկել:

Դիգեստների 2-րդ գրքի XII տիտղոսում յուրօրինակ մոտեցում է դրսևորվում գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղվող անձանց նկատմամբ, քանի որ վերջիններիս արգելվում է հարկադրել ներկայանալ դատարան:

3-րդ գրքի IV տիտղոսում սահմանափակում է միավորումներ կազմելու մարդկանց իրավունքը, սակայն բացառություն է արվում արհեստակցական միությունների համար: Օրինակ՝ հացթուփները, նավ կառուցողները, հանքերի աշխատողները և այլք կարող են ստեղծել համապատասխան միություններ:

19-րդ գլխի II տիտղոսի 38-րդ կետը աշխատանքի վարձատրության որոշակի երաշխիքներ է նախատեսում վարձու աշխատողների համար:

Այսպես, վարձու աշխատողը պետք է ստանա վճարը գործատուի հետ պայմանավորված ամբողջ ժամանակահատվածի համար, եթե նույնիսկ իրենից անկախ պատճառներով նա չի կատարում աշխատանքը: Նույնն էլ վերաբերում է փաստաբաններին¹¹:

Հուստինիանոս կայսրի անձը և նրա գործունեությունը խստորեն քննադատում է VI դարի բյուզանդացի պատմաբան Պրոկոպիոս Կեսարյացին¹²:

Ինչպես նշել ենք, միջնադարում տարբեր երկրներում ընդունված որոշ իրավական ակտերը նույնպես ներառում են մարդու տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքները:

Իտալիացի հումանիստ լեզվաբանները և գրականագետները, ձգտելով վերակենդանացնել դասական լատիներենը, իրենց դարը դասական հնությունից բաժանող ժամանակը կոչեցին «միջնադար»: Միջնադարը, ավատատիրական կարգերի ձևավորման, տիրապետման և քայքայման բազմադարյա ժամանակահատված է¹³:

Ավատատիրական շրջանի եվրոպական պետությունների մի շարք իրավական ակտերում տեղ են գտել աշխատողների իրավունքները պաշտպանող որոշ դրույթներ: Օրինակ՝ Սալիչյան ճշմարտությունը արքունիքի ծառային, դարբնին, ոսկերիչին, խոզ պահողին, խաղող աճեցնողին, ձի պահողին առևանգելու կամ սպանելու համար նախատեսում էր տուգանք:

Իր հերթին Ռուսեսթա անգլո-սաքսոնական թագավորության թագավորի կողմից VII դարի վերջին կազմված Ինէ ճշմարտությունը արգելում էր կիրակի օրը աշխատել և այդ օրը աշխատողների հանդեպ նախատեսում էր որոշակի սանկցիաներ: Այսպես, եթե ստրուկը կիրակի օրը իր տիրոջ հրամանով աշխատում է, ապա նա պետք է ազատ հռչակվի, իսկ տերը պետք է 30 շիլինգ տուգանք վճարի: Սակայն, եթե ստրուկը այդ օրը աշխատում է առանց տիրոջ գիտության, ապա պետք է մարմնական պատժի ենթարկվի: Եթե ազատ մարդը կիրակի օրը աշխատում է առանց իր տիրոջ (Գլաֆորդի) հրամանի, ապա նա կզրկվի ազատությունից¹⁴:

Միջնադարյան Գերմանիայում հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում էին տարբեր իրավական ակտերով, որոնք պարունակում էին նաև նորմեր ժառանգության, սեփականության իրավունքների վերաբերյալ և այլն: Օրինակ՝

Լենյան իրավունքի համաձայն՝ անձը կարող է զրկվել իր կալվածքից միայն դատական կարգով: Եթե տերը իր վասալից անօրինական կարգով խլի նրա կալվածքը, ապա վերջինս կարող է, ժամանակակից լեզվով ասած, բողոքել վերադատության կարգով, այն է՝ դիմել բարձրագույն տիրոջը (սենյորին):

Կարլ V կայսրի կողմից 1532թ. հրապարակված «Կարոլինա» ակտը հիրավի համարվում է գերմանական ավատատիրական իրավունքի խոշորագույն հուշարձաններից մեկը: Այդ փաստաթղթի CXLVI հոդվածի համաձայն, եթե որևէ մեկը զբաղվում է թույլատրելի աշխատանքով դրա համար նախատեսված վայրում և աշխատանքի ժամանակ իր կամքից անկախ որևէ մեկին զրկում է կյանքից, ապա նա շատ դեպքերում կարող է արդարացվել¹⁵:

1349թ. Անգլիայում ընդունված բանվորների և ծառայողների մասին Օրդոնանսում ամրագրված է, որ թագավորության յուրաքանչյուր տղամարդ և կին, անկախ իր կարգավիճակից (ազատ կամ ճորտ), մարմնով պինդ և մինչև 60 տարեկան, որոնք չեն զբաղվում առևտրով և արհեստով, չունեն սեփականություն և չեն աշխատում, պարտավոր են աշխատել իրենց աշխատանքի հրավիրած անձի մոտ և ստանալ այն վարձատրությունը (փողով կամ բնեղենով), որը սովորաբար տալիս են թագավորի գահակալության 20-րդ տարում կամ վերջին 5-6 տարում: Եթե աշխատանքի հրավիրված կինը կամ տղամարդը հրաժարվի դրանից, և դա ապացուցվի վստահություն վայելող 2 անձանց կողմից, ապա նա անհապաղ պետք է բանտարկվի, մինչև չհամաձայնի աշխատել: Եթե որևէ անձի մոտ գյուղատնտեսական աշխատանք կատարողը կամ ծառան, նախքան պայմանագրում սահմանված ժամկետը, առանց հիմնավոր պատճառի կամ առանց տիրոջ համաձայնության հրաժարվի աշխատել, ապա պետք է բանտարկվի և ոչ ոք՝ բռնության սպառնալիքի տակ, իրավունք չունի այդ անձին ընդունել աշխատանքի: Ոչ ոք ոչ մեկին չպետք է վարձատրի կամ խոստանա վարձատրել (փողով կամ բնեղենով) սովորականից ավելի¹⁶: Մեր կարծիքով, նշված ակտն ընդունվել է Անգլիայում զբաղվածության հիմնախնդիրը լուծելու և գյուղատնտեսական աշխատանք կատարողների պակասը կանխելու համար:

16-րդ դարում Անգլիայում բավականին դա-

Ժան պայքար էր մղվում թափառաշրջիկների և համառ աղքատների դեմ: Այսպես, 1597թ. Եղիսաբեթ թագուհու օրոք ընդունված համապատասխան ակտով բավականին խիստ պատժամիջոցներ սահմանվեցին նշված կատեգորիայի անձանց նկատմամբ: Մասնավորապես, նրանց կարող էին, մինչև արյունահոսություն, մտրակով հրապարակայնորեն ծեծել, այնուհետև քսորել ծննդավայր կամ վերջին մեկ տարվա բնակության վայր, որտեղ նրանք պետք է ազնիվ մարդկանց պես աշխատեն: Ծեծից հետո այդ անձին փոխանցվում էր դատավորի կողմից տրված քսորելու մասին ուղեգիրը, որում նշված էր, թե այդ անձը որտեղ և երբ պետք է մեկնի: Եթե այդ անձն իր մեղքով խախտեր ժամանան ժամկետը, ապա նա պետք է մտրակով ծեծի ենթարկվեր: Այն անձը, ում ծննդյան կամ վերջին բնակության վայրը հայտնի չէր, պետք է ուղարկվեր ուղղիչ տուն կամ բանտ, որտեղ նա պետք է աշխատեր: Եթե պարզվեր, որ այդ թափառաշրջիկը հանրային վտանգ է ներկայացնում կամ ուղման ենթակա չէ, ապա նա պետության հաշվին պետք է արտաքսվեր երկրից: Եթե այդ անձը առանց թույլտվության վերադառնար, ապա պետք է մահվան դատապարտվեր¹⁷:

13-րդ դարում Ֆրանսիայի Բովեզի շրջանում երկար տարիներ թագավորական դատավորի պաշտոնում աշխատած հայտնի ֆրանսիացի իրավաբան Բոմանուարի կողմից կազմված սովորույթների ժողովածուի (Կուսյուններ) 5-րդ գլխի 1452 պարագրաֆի համաձայն՝ որոշ ճորտեր այնպիսի կախվածության մեջ էին իրենց սենյորներից, որ վերջիններս կարող էին տնօրինել նրանց ամբողջ գույքը, որոշել կյանքի և մահվան հարցը, բանտարկության մեջ պահել որքան ցանկանում էին, նույնիսկ առանց մեղքի: Որոշ ճորտեր էլ ավելի շահեկան վիճակում էին և նրանց կենդանության օրոք սենյորները նրանցից, բացի տուրքերից, ոչ մի բան չէին կարող պահանջել: Միայն նրանց մահից հետո կամ, երբ նրանք ամուսնանում են ազատ կանանց հետ, նրանց ամբողջ գույքը անցնում է, սենյորներին: Ծորտի մահվան դեպքում նրա երեխաները ինչ-որ բան ժառանգելու համար պետք է վճարեին սենյորին¹⁸:

726 թվականին Բյուզանդիայում հաստատված «Էկլոգա» անվան տակ հանդես եկող բյուզանդական իրավունքի ժողովածուն նախատեսում էր գույքի ժառանգման վերաբերյալ որոշ դրույթներ:

Այն նախատեսում էր ինչպես ժառանգությունն ըստ օրենքի, այնպես էլ ըստ կտակի, ինչպես նաև ամուսինների միջև ամուսնական պայմանագրի կնքում: Այս փաստաթուղթը անդրադառնում էր նաև որբերի իրավունքների պաշտպանությանը: Այսպես, եթե որբերը և մանկահասակ երեխաները ունեին սեփականություն և նրանց մահացած ծնողները նշանակել էին խնամակալ, ապա նրանց կամքը պետք է պահպանվեր: Եթե նրանք խնամակալ չունեին, ապա Կոնստանդնուպոլսում խնամակալությունը ստանձնում էին որբանոցները, այլ հաստատությունները և հայտնի եկեղեցիները, իսկ շրջաններում՝ վանքերը և եկեղեցիները, մինչև ժառանգները չհասնեն ամուսնական տարիքի և չամուսնանան: Եթե ժառանգները չուզեման ամուսնանալ, ապա մինչև իրենց 20-ամյակը լրանալը նրանք պիտի մնային նշված հաստատությունների խնամքի տակ, իսկ հետո ամբողջ գույքը փոխանցվեր այդ ժառանգներին: Նշենք, որ այդ ժամանակ Բյուզանդիայում ժառանգությունն ընդունելու թույլատրելի տարիքը 20 տարեկանն էր:

Բյուզանդիայում VII-VIII դարերում օրենսդրական նորմերի և տեղական սովորույթների հիման վրա ձևավորված հողագործական օրենքը պարտադրում էր հողագործին արդար լինել և չզավթել հարևանի հողատարածքը: Օրենքը թույլ էր տալիս հողագործներին փոխանակել իրենց հողատարածքները: Օրենքը նախատեսում էր, որ եթե հայտնաբերվի, որ վարձու հովիվը տիրոջից գաղտնի կթում է անասունին և վաճառում է կաթը, ապա նա պետք է ծեծի ենթարկվեր և գրկվեր վարձատրությունից: Եթե որևէ մեկը աշխատանքի համար ուրիշից ցուլ վերցներ, որը սատկեր, ապա ցլին պետք է հետագոտեին մասնագետները և եթե պարզվեր, որ ցուլը սատկել է այն աշխատանքում, որի համար իրեն վերցրել էին, ապա նրան վերցնող անձը չէր ենթարկվում պատասխանատվության, իսկ եթե ցուլը սատկել էր այլ աշխատանք կատարելիս, ապա իրեն վերցրած անձը պետք է առողջ ցուլ վերադարձներ տիրոջը¹⁹:

Եվրոպական մի շարք միջնադարյան իրավական հուշարձաններ վերաբերում են արհեստագործներին: Օրինակ՝ 1345թ. ջուլիակների և մանորդների գիղիաների անդամների միջև կոնֆլիկտ տեղի ունեցավ, որը հաղթահարվեց Լոնդոնի քաղաքապետի մասնակցությամբ և դրա արդյունքում ընդունվեց ջուլիակների և մանորդների լոնդոնյան

գիղիայի որոշումը:

1268թ. փարիզյան արտադրամասերի սովորույթների գրառման արդյունքում ստեղծվեց «Արհեստների գիրքը», որի մեջ ներառված էր փարիզյան բրդի ջուլիակների ստատուտը:

1469թ. ընդունվել էր մետաքսյա իրերի Քյոլնի ջուլիակուհիների արտադրամասային Կանոնադրությունը: Գերմանիայի Քյոլն քաղաքում առկա էր 4 արտադրամաս, որտեղ աշխատում էին կանայք:

12-րդ դարի վերջում ձևավորվեց Ստրասբուրգի քաղաքային իրավունքը: Այդ փաստաթուղթը նախատեսում էր, որ կաշեգործներից 12 հոգի պարտավոր են եպիսկոպոսի հաշվին պատրաստել կաշի և մորթիներ, որքան որ պահանջվի եպիսկոպոսին: Յուրաքանչյուր դարբին պարտավոր էր եպիսկոպոսին տրամադրել չորսական նալիկներ իր մեխերով, որոնցից 24 ձիու համար նալիկները Բուրգգրաֆը փոխանցում էր եպիսկոպոսին, իսկ մնացածները պահում էր իրեն: Բացի այդ, դարբինները պարտավոր էին անել ամեն ինչ, ինչ պահանջվի եպիսկոպոսին իր դրակում և կապված լինի դրմերի, պատուհանների և երկաթյա այլ իրերի հետ: Իրենց դրա համար տրամադրվում էր մետաղ

և ուտելիք: Նույն կանոնին համաձայն՝ կոշկակարներից 8-ը պետք է եպիսկոպոսին մոմակալների և սպասքի համար տրամադրեին ծածկոցներ: Ջրադացյանները և ձկնորսները պարտավոր էին ջրով փոխադրել եպիսկոպոսին, ուր որ նա կցանկանար: Ձկնորսները պարտավոր էին տարվա ընթացքում 3 օր ու գիշեր ձուկ որսալ եպիսկոպոսի համար: Հյուսները պարտավոր էին յուրաքանչյուր երկուշաբթի աշխատել եպիսկոպոսի համար վերջինիս հաշվին:

Ընդհանրացնելով նշված իրավական հուշարձանների վերլուծությունը, կարելի է եզրակացնել, որ նրանցում նախատեսված շատ դրույթներ այլ ձևակերպումներով տեղ են գտել նաև ժամանակակից իրավունքում: Իհարկե, դրանցից ոմանք ընդունելի չեն ժամանակակից իրավագիտության տեսանկյունից և դա բնական է: Նման փաստաթղթերը պետք է դիտարկել դարերի պրիզմայով՝ իստորիզմի տեսանկյունից, քանզի նրանց հեղինակները ելնում էին իրենց ժամանակների իրավական կարիքների բավարարման անհրաժեշտությունից:

¹ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ասբյորն Է., Ռոզաս Ա. «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքներ. համընդհանուր մարտահրավերներ» հոդվածը, Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքներ, դասագիրք, խմբ. Ասբյորն Է., Կրաուզե Կ., Ռոզաս Ա., Եր., 2009 թ.:

² Մովսեսի օրենքները Աստվածաշնչում ներառված սովորութային իրավունքի հուշարձան են, որոնք գործել են Պաղեստինում հրեական ցեղերի շրջանում մ.թ.ա. II-I հազարամյակների սահմանագծին:

³ Տե՛ս Садиков В.Н. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Учебное пособие, 2-е издание, переработанное и дополненное. М., 2005. С. 13.

⁴ Առավել մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 27-30:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33-34:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37-39:

⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս նույն աշխատությունը, էջ 42:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64, 71-74:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91,94, 113:

¹² Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս նշված աշխատությունում, էջ 144-147:

¹³ Միջին դարերի պատմության վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս История средних веков. Под ред. Колесницкого Н.Ф. М., 1986.

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153,161:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 174, 182:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191, 192:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192, 193:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206-207:

ԳՆԵԼ ՍՈՒՂՆԵՑՅԱՆ

ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ, ՀՀ փաստաբանների պալատի անդամ-փաստաբան

ՎԱՐՉԱԴԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԼԻ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ներկայումս գործող իրավակարգավորումը ՀՀ վարչադատավարական գործընթացում բացառում է վերաքննության փուլը, ինչը մեր խորին համոզմամբ, անձանց՝ ՀՀ Սահմանադրության 18-րդ հոդվածով սահմանված արդյունավետ դատական պաշտպանության իրավունքի խախտում է: Մեր նման եզրահանգումը պայմանավորված է ոչ միայն վերաքննության ինստիտուտի իրավակարգավորման բացակայությամբ, այլ նաև ստորև ներկայացվող գործոններով:

Թե՛ ՀՀ սահմանադրական դատարանը, թե՛ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը, թե՛ Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեն իրենց ակտերով արձանագրել են, որ անձի արդյունավետ դատական պաշտպանությունը ենթադրում է նաև անձի իրավունքների և /կամ/ պարտականությունների վերաբերյալ կայացված դատական ակտի բողոքարկելու հնարավորության առկայություն:

Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեն իր 909-րդ համագումարում 2004թ. դեկտեմբերի 15-ին ընդունել է Վարչական ակտերի դատական վերահսկողության վերաբերյալ (2004) 20 հանձնարարականը¹: Նշված հանձնարարականի 4-րդ (i) կետում ամրագրված է, որ վարչական ակտը վերանայող դատարանի որոշումը պետք է, գոնե կարևոր գործերով ենթակա լինի բողոքարկման վերադաս ատյան, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ գործը ներպետական օրենսդրությանը համապատասխան ուղղակիորեն ենթակա է վերադաս ատյանին:

ՀՀ վարչադատավարական գործընթացում վերաքննության փուլի կարևորության հանգամանքին ամենայն մանրամասնությամբ անդրադարձել է նաև ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր 2008 թվականի նոյեմբերի 25-ի ՍԳՈ-780 որոշմամբ, որով վերջինս արձանագրել է. /մեջբերման

սկիզբ/ «Սահմանադրական դատարանը սույն գործի շրջանակներում հարկ է համարում Սահմանադրության 92-րդ հոդվածի նշված մեկնաբանությունը դիտարկել ՀՀ Սահմանադրության 18-րդ և 19-րդ հոդվածներում ամրագրված դատական պաշտպանության և արդար դատաքննության իրավունքների համատեքստում: Այս սահմանադրական դրույթների համադրված վերլուծության արդյունքում սահմանադրական դատարանն արձանագրում է, որ թեև օրենսդրի հայեցողությանն է թողնված վարչական արդարադատության շրջանակներում վերաքննիչ ատյանի ստեղծման հարցի լուծումը, այնուամենայնիվ, օրենսդիրն իր այս հայեցողությունն իրացնելիս պետք է առաջնորդվի մարդու և քաղաքացու՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրերով ամրագրված իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության անհրաժեշտությամբ, տվյալ դեպքում դատական պաշտպանության իրավունքի արդյունավետ պաշտպանության և այդ իրավունքի կարևոր բաղադրիչներից մեկի բողոքարկման իրավունքի արդյունավետ իրացման անհրաժեշտությամբ» (մեջբերման ավարտ)²:

Նշվածի համաձայն՝ ՀՀ սահմանադրական դատարանը ներկայացրել է այն ելակետային չափորոշիչները, որոնցով պետք է առաջնորդվի օրենսդիրը դատական պաշտպանության միջոցների իրավական ֆորմալիզացիայի ընթացքում (իրավաստեղծման գործընթացում) և, որպես նման չափորոշիչ, առանձնացրել է դատական ակտի բողոքարկման հնարավորության իրացման կառուցակարգի առկայության անհրաժեշտությունը:

Նշված ելակետային հանգամանքի հիման վրա ՀՀ սահմանադրական դատարանը սահմա-

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

նադրականության որոշման նկատառումով գնահատման առարկա է դարձրել ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի 115-րդ հոդվածի 1-ին և 118-րդ հոդվածի 1-ին մասերով սահմանված նորմերը, ինչի արդյունքում դրանք ճանաչվել են ՀՀ Սահմանադրության 1-ին հոդվածի, 18-րդ հոդվածի 1-ին մասի, 19-րդ հոդվածի 1-ին մասի պահանջներին հակասող և անվավեր:

Վարչադատավարական գործընթացում վերաքննության փուլի բացակայության պայմաններում ՀՀ սահմանադրական դատարանը արձանագրել է, որ վարչադատավարական գործընթացում վճռաբեկության փուլը իր իրավակարգավորմամբ պետք է էականորեն տարբերվի քաղաքացիադատավարական գործընթացի վճռաբեկության փուլից: Մեր խորին համոզմամբ ՀՀ սահմանադրական դատարանի նշված մտահոգությունը առարկայագուրկ չէ. դրա հիմքում ընկած է անձանց իրավունքների և /կամ/ պարտականությունների վերաբերյալ կայացված դատական ակտերի բողոքարկման հնարավորության իրացման համար արդյունավետ կառուցակարգերի սահմանման անհրաժեշտությունը, ինչն իր հերթին երաշխիք է հանդիսանում ՀՀ սահմանադրության 18-րդ հոդվածով սահմանված յուրաքանչյուր ոքին՝ արդյունավետ իրավական պաշտպանության միջոցներով դատական պաշտպանության իրավունքի իրացման համար: Այլ կերպ ասած՝ վարչադատական գործընթացում վերաքննության փուլի բացակայության պայմաններում պետք է առկա լինի վճռաբեկության փուլի այնպիսի իրավակարգավորում, որը պայմաններ կստեղծի անձանց՝ արդյունավետ դատական պաշտպանության իրավունքի անբակտելի մասը, բաղադրիչը հանդիսացող դատական ակտի բողոքարկման հնարավորության իրացման համար:

Մասնավորապես, վերընշված որոշմամբ ՀՀ սահմանադրական դատարանը հայտնել է հետևյալ դիրքորոշումը. (մեջբերման սկիզբ). «Սահմանադրական դատարանն իրավաչափ չի համարում վերաքննիչ վարույթի բացակայության պայմաններում վարչական դատարանի ակտերի դեմ վճռաբեկ բողոքի առնչությամբ այն նույն հիմքերի և ընդունելիության պայմանների սահմանում, որոնք կիրառվում են քաղաքացիական արդարադատության եռաստիճան համակարգում: Սահմանադրական դատարանը գտնում է, որ վարչա-

կան դատավարության մասնակիցների կողմից վարչական դատարանի ակտը վճռաբեկ դատարան բողոքարկելու կարգը, ներառյալ վճռաբեկ բողոքի թույլատրելիության հիմքերը, ինչպես նաև վճռաբեկ վարույթի կարգն այդ գործերով, պետք է սահմանվեն վարչական դատավարության օրենսգրքով հղումներ ներառելով այլ օրենքներին միայն այն դեպքերում, երբ դրանք դուրս չեն գալիս դատական համակարգի ընդհանուր սահմանադրական սկզբունքների շրջանակներից: Նման մոտեցումը բխում է նաև ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի 1-ին հոդվածի և 2-րդ հոդվածի 1-ին մասի պահանջներից» (մեջբերման ավարտ):

Ինչևէ, ՀՀ սահմանադրական դատարանի վերոնշյալ որոշումից հետո «Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ-99-Ն ՀՀ օրենքով ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքում կատարվեցին լրացումներ³ և ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի 20-րդ գլուխը լրացվեց 118.1-118.6-րդ հոդվածներով:

ՀՀ արդարադատության նախարարությունը, հավանություն տալով «Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատավարության օրենսգրքում լրացումներ կատարելու մասին» օրենքի նախագծի վերաբերյալ ՀՀ կառավարության եզրակացության նախագծին, նախագծի հիմնավորումների մեջ վկայակոչել է հետևյալ հանգամանքը. «Մույն օրինագծերի միջոցով Ազգային ժողովում ստեղծված աշխատանքային խումբն իրականացրել է ՀՀ Սահմանադրական դատարանի ՄԴ-Ո-780 որոշման եզրափակիչ մասի դրույթները, որոնցով...: Բացի վերը նշվածներից, իրավաչափ չի համարվում վերաքննիչ վարույթի բացակայության պայմաններում վարչական դատարանի ակտերի դեմ վճռաբեկ բողոքի առնչությամբ նույն հիմքերի և ընդունելիության պայմանների սահմանում, որոնք կիրառվում են քաղաքացիական արդարադատության եռաստիճան համակարգում: Ստացվում է վարչական դատավարությունում քաղաքացիական դատավարության նորմերի մեխանիկական վերարտադրություն այն դեպքում, երբ առաջինում վերաքննիչ վարույթ գոյություն չունի: Ուրեմն՝ վարչական դատավարության մասնակիցների կողմից վարչա-

կան դատարանի ակտը վճռաբեկ դատարան բողոքարկելու կարգը, ներառյալ՝ վճռաբեկ բողոքի թույլատրելիության հիմքերը, ինչպես նաև վճռաբեկ վարույթի կարգն այդ գործերով պետք է սահմանվեն հենց վարչական դատավարության օրենսգրքով և հղումներ ներառեն քաղաքացիական դատավարության նորմերին միայն այն դեպքում, երբ առանձնահատկություններ չեն պարունակում»:

Ըստ էության, ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքում լրացումներ կատարելու համար որպես հիմնավորում վկայակոչվել է ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ 2008 թվականի նոյեմբերի 25-ի թիվ ՍԳ-Ո-780 որոշմամբ հայտնած դիրքորոշումը: Սա նշանակում է, որ ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքում կատարվող լրացումներով պետք է սահմանվեր վարչադատավարական գործընթացի վճռաբեկության փուլի այնպիսի իրավակարգավորում, որը պայմաններ ստեղծեր անձանց՝ արդյունավետ միջոցներով դատական պաշտպանության իրավունքի անքակտելի մասը, բաղադրիչը հանդիսացող դատական ակտի բողոքարկման հնարավորության իրացման համար:

Սակայն, թե՛ ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքում կատարված լրացումները իրենց իրավական ձևակերպումներով, թե՛ 2008 թվականի նոյեմբերից հետո (խոսքը վերաբերում է ՀՀ սահմանադրական դատարանի վերոնշյալ որոշման կայացումից հետո մինչ օրս ընկած ժամանակահատվածին) ձևավորված դատաիրավակիրառական պրակտիկան հավաստում են, որ խնդրո առարկայի լուծման կապակցությամբ ոչ մի էական առաջընթաց չի արձանագրվել: ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի 118.3-րդ հոդվածով (վճռաբեկ բողոք բերելու հիմքերը) նորմերը ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 226-րդ հոդվածով սահմանված նորմերի նույնությամբ վերարտադրումն են: Ավելին՝ գրեթե տարբերություն չկա նաև վճռաբեկ բողոքը քննության ընդունելու ՀՀ վարչական դատավարության և ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքերով սահմանված հիմքերի միջև: Եթե դրան ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ վարչական գործերով բերված վճռաբեկ բողոքները վերադարձնելու հետ կապված հարցերը կարգավարվում են ՀՀ քաղաքացիական դատավարու-

թյան օրենսգրքով, ապա դժվար չէ եզրակացնել, որ իրավական կարգավորման հարթությունում գրեթե ամեն ինչ, գոնե բովանդակային առումով, մնացել է նույնը:

Քննարկվող հարցի կապակցությամբ ամեն ինչ գրեթե նույնը մնալու վերաբերյալ իր դիրքորոշումն է հայտնել նաև ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր 2010 թվականի ապրիլի 13-ի թիվ ՍԳ-Ո 873 որոշմամբ: Նշված որոշմամբ ՀՀ սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ կատարված փոփոխությունները համակարգային առումով ամբողջական չեն, չեն ապահովում և երաշխավորում վճռաբեկ դատարանում վարչական վարույթի իրականացման հստակ կարգն ու առանձնահատկությունները, չի գտնվել վարչական արդարադատության գործառնական և կառուցակարգային դատարանակազմական ամբողջական երաշխավորման արդյունավետ լուծում⁴:

Եվ, որ ամենակարևորն է, հենց ՀՀ վճռաբեկ դատարանի կողմից ՀՀ վարչական դատարանի վերջնական դատական ակտերի դեմ բերված բողոքների վարույթ ընդունելու և վերադարձնելու վիճակագրությունն է վկայում, որ ՀՀ վճռաբեկ դատարանի պրակտիկայում ամեն ինչ մնացել է նույնը: Մասնավորապես, ՀՀ դատական դեպարտամենտի դատական պրակտիկայի ամփոփման վարչության տրամադրած տվյալների վերլուծությունից բխում է, որ և՛ 2008 թվականի, և՛ 2009 թվականի ընթացքում, ինչպես նաև 2010 թվականի 1-ին կիսամյակում ՀՀ վճռաբեկ դատարանը վերադարձրել է ՀՀ վարչական դատարանի վերջնական դատական ակտերի դեմ ներկայացված վճռաբեկ բողոքների մոտ ութսուն տոկոսը: Ըստ ՀՀ դատական դեպարտամենտի դատական պրակտիկայի ամփոփման վարչության տրամադրած տվյալների՝ 2008 թվականի հունվարի 1-ից մինչև դեկտեմբերն ընկած ժամանակահատվածում (11 ամսվա ընթացքում) ՀՀ վարչական դատարանի դատական ակտերի դեմ ներկայացված 223 վճռաբեկ բողոքից 172-ը վերադարձվել են, իսկ 51-ը՝ ընդունվել են վարույթ: 2008 թվականից հետո ընկած ժամանակահատվածում (խոսքը վերաբերում է ՀՀ սահմանադրական դատարանի վերոնշյալ որոշման և դրանից հետո ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքում լրացումներ կատարելուց հետո ընկած ժամանակահատվածին) պատկերը նույնն է

եղել, մասնավորապես, 2009 թվականի հունվարի 1-ից մինչև 2010 թվականի 1-ին կիսամյակը ներառյալ ընկած ժամանակահատվածում ՀՀ վարչական դատարանի դատական ակտերի դեմ ներկայացված 681 վճռաբեկ բողոքից 538-ը վերադարձվել է, իսկ 143-ը ընդունվել է վարույթ:

Նշված վիճակագրական տվյալները փաստում են ընդամենը մի բան. ՀՀ սահմանադրական դատարանի ՄԴՈ 780 որոշման պահանջները չեն կատարվել և վարչադատավարական գործընթացի՝ ներկայումս գործող երկաստիճան համակարգը չի ապահովում անձանց՝ արդյունավետ միջոցներով դատական պաշտպանության իրավունքի իրացումը: Սա նշանակում է, որ պետք է առաջադրվեն խնդրի համակարգային լուծումներ, որոնց մեկնարկը, մեր խորին համոզմամբ՝ պետք է տրվի վերաքննության փուլի հետ կապված հարցերը ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքում իրավական ֆորմալիզացիայի ենթարկմամբ: Այսօր, առավել քան հրատապ է վարչադատավարական գործընթացում վերաքննության փուլի նախատեսումը, քանի որ արդեն 3-րդ տարին է, ինչ մասնագիտացված՝ վարչական դատավարությունը լիարժեք չի իրացնում իր հիմնական առաքելությունը (անձանց հանրային սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանության արդյունավետ կարգի սահմանում): Մեր հավաստմամբ դատավարական փոփոխությունները պետք է գուզորդվեն նաև ինստիտուցիոնալ փոփոխություններով, մասնավորապես, ՀՀ դատական համակարգում պետք է կազմավորել նոր՝ վարչական վերաքննիչ դատարաններ, ինչպես նաև ՀՀ վճռաբեկ դատարանի կազմում պետք է կազմավորել մասնագիտացված վարչական պալատ:

Մեր կարծիքով մասնագիտացված դատարանների ստեղծումը՝ բացառությամբ առանձին դեպքերի, իր հետ պետք է բերի մասնագիտացում թե՛ դատարանակազմական, թե՛ դատավարական ասպեկտներով: Այլ կերպ ասած՝ միայն առաջին ատյանի մակարդակով մասնագիտացումը (համապատասխան դատավարական իրավակարգավորմամբ) խնդրի ոչ ամբողջական և հատվածական լուծում է: Մասնագիտացման հիմքում ընկած գործոնները պահանջում են մասնագիտացում նաև վերին ատյանի օղակներում: Մասնագիտացված դատարանների ստեղծումն ինքնանպատակ չէ, դրա հիմքում ընկած է սոցիալական որոշակի

պահանջմունք և, դրանով պայմանավորված, խնդիրների և նպատակների ամբողջական համակարգ, որոնց իրացման և կյանքի կոչման նկատառումով էլ ստեղծվում են համապատասխան մասնագիտացված դատարանները⁵: ՀՀ վարչական դատարանը և վարչադատավարական գործընթացը իր ընթացակարգային կարգավորմամբ իրավական կարգավորման կառուցակարգում ունեն իրենց ուրույն, համեստ, բայց և անփոխարինելի տեղը և դերը, մասնավորապես, վարչադատավարական գործընթացի միջոցով անձանց հանրային սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանության նկատառումով վերահսկողություն է իրականացվում հանրային իշխանությամբ օժտված սուբյեկտների գործունեության նկատմամբ: Վարչական դատավարությունը, ի թիվս այլոց, իրավական արժեհամակարգի մեջ ընդգրկված իրավական այլ երևույթների հետ հանգուցալուծվում է ողջ իրավական գոյի մեկնակետում, այն է՝ իրավակարգի հաստատում:

Մենք լիովին կիսում ենք ՀՀ սահմանադրական դատարանի ՄԴՈ 780 որոշման մեջ տեղ գտած հետևյալ տեսակետը. (մեջբերման սկիզբ) «Մասնագիտացված արդարադատության, այդ թվում՝ վարչական արդարադատության, ինստիտուտի ներդրումը, ի թիվս այլոց, նպատակ է հետապնդում առաջին հերթին դատավորների մասնագիտացման միջոցով ապահովել տվյալ ոլորտում դատական պաշտպանության իրավունքի իրացման արդյունավետությունը և լիարժեքությունը՝ արդարադատության այդ տեսակին բնորոշ առանձնահատկությունների հաշվառմամբ: Մասնագիտացված դատարանների ստեղծումը բխում է հասարակական կյանքի առանձին ոլորտներում առաջացող հարաբերությունների կապակցությամբ պատշաճ արդարադատություն իրականացնելու պահանջից: Դատավորները մասնագիտանում են որոշակի կատեգորիայի գործերով արդարադատության իրականացման մեջ, և այս դեպքում՝ դատական սխալի հավանականությունն ավելի փոքր է: Հետևաբար, այդ ինստիտուտի բնականոն և լիարժեք կենսագործունեությունը պահանջում է, որպեսզի մասնագիտացման գործունը հստակ արտահայտված լինի տվյալ տեսակի գործերի քննության իրավասությամբ օժտված բոլոր դատական ատյաններում:

Ելնելով վերոհիշյալից՝ սահմանադրական

դատարանն արձանագրում է, որ վարչական մասնագիտացված արդարադատության ոլորտում անձի իրավունքների դատական պաշտպանության իրավունքի արդյունավետությունը պայմանավորված է ոչ միայն բողոքարկման միակ ատյանի վճռաբեկ դատարանի մատչելիությամբ և արդյունավետությամբ, այլ այդ իրավունքի արդյունավետությունը պայմանավորող կարևոր հանգամանք է նաև վճռաբեկ դատարանում մասնագիտացման գործոնի լիարժեք դրսևորումը: Մասնագիտացման գործոնը վճռաբեկ դատարանում կարող է ունենալ երկու հիմնական դրսևորում, այն է՝ գործերի քննությունը մասնագիտացված առանձին միավորի կողմից, և երկրորդ՝ գործերի քննության կազմակերպումը վարչական արդարադատության առանձնահատկություններին համապատասխան: Մինչդեռ վճռաբեկ դատարանում վարչական գործերի քննության կապակցությամբ մասնագիտացման գործոնի նշված երկու դրսևորումներն էլ որևէ կերպ արտահայտված չեն...: Սահմանադրական դատարանը գտնում է, որ մասնագիտացված վարչական դատարանի ակտերը չեն կարող վերանայվել մի դատարանի կողմից, որը չունի մասնագիտացված համապատասխան դատական կազմ: Սահմանադրության մեջ վճռաբեկ դատարանի պալատների գոյության երաշխիքի ամրագրումը կիմաստավորվի միայն այն դեպքում, երբ վճռաբեկ դատարանն ունենա լիարժեք, այն է՝ գործն ըստ էության քննող և լուծող մասնագիտացված համապատասխան պալատ: Մասնագիտացման գործոնը վճռաբեկ վարույթում բացակայելու արդյունքում վճռաբեկ դատարանում անձի իրավունքների պաշտպանության իրավունքը, հետևաբար նաև՝ վարչական արդարադատության ոլորտում անձի դատական պաշտպանության իրավունքն իր ամբողջության մեջ խաթարվում է և զրկվում արդյունավետությունից» (մեջբերման ավարտ):

Ինչևէ, համաշխարհային փորձը վկայում է, որ վարչադատավարական գործընթացում վերաքննության (համապատասխան վարչական վերաքննիչ ատյանով (appeal administrative court)), ինչպես նաև վճռաբեկության (գերագույն վարչական դատարանով-supreme administrative court (որոշ երկրներում վարչական գործերով վերին դատական ատյանի անվանումը այլ է) փուլերը, կարևոր և անհրաժեշտ պայմաններ են վարչական

արդարադատության իրացման գործընթացում: Այլ կերպ ասած, մասնագիտացումը՝ որպես ամբողջական գործընթաց, իր իրացումն է գտել նաև դատարանակազմական համատեքստում, ինչը հանգեցրել է համապատասխանաբար վերաքննիչ և վճռաբեկ ատյանների կայացմանը: Թե՛ դատարանակազմական, թե՛ դատավարական հարցերի իրավական կարգավորման հետ կապված տարբեր երկրներում առկա են տարբեր մոտեցումներ, մասնավորապես, մի շարք երկրներում առկա են ինչպես վերաքննիչ, այնպես է գերագույն վարչական դատարաններ (օրինակ, Գերմանիա, Հունաստան, Ուկրաինա, Մոլդովա, Բուլղարիա), իսկ որոշ երկրներում մասնագիտացված առանձին գերագույն դատարաններ առկա չեն, սակայն բարձրագույն դատական ատյանի կազմում գործում են վարչական գործերով պալատներ, դեպարտամենտներ (Վրաստան, Էստոնիա, Սերբիա): Որոշ երկրներում մասնագիտացումը տեղ է գտնում նաև հենց գերագույն վարչական դատարանում (օրինակ՝ Լեհաստան), իսկ մի շարք երկրներում վարչական արդարադատության գերագույն ատյանը կվազիդատական սուբյեկտ է (օրինակ՝ Ֆրանսիա, Իտալիա, Թուրքիա):

Մասնավորապես, Գերմանիայի «Վարչադատական գործընթացի մասին» Գերմանիայի Գաշնային օրենքով ամբողջական բաժիններ (բաժին 12, 13) են նվիրված վարչադատավարական գործընթացի վերաքննության և վճռաբեկության փուլի հետ կապված հարցերին⁶: Ուկրաինայի վարչական դատավարության օրենսգրքով նույնպես ամբողջական գլուխներ (4-րդ բաժնի 1-2-րդ գլուխներ) են հատկացված վերաքննության և վճռաբեկության փուլերին⁷: «Վարչական դատարանի մասին» Մոլդովայի օրենքի 6-րդ հոդվածով սահմանված նորմի համաձայն՝ Մոլդովայում գործում են վերաքննիչ պալատներ և Բարձրագույն դատական պալատ⁸: Վարչադատավարական գործընթացի վերաքննության և վճռաբեկության փուլերի հետ կապված նույնաբովանդակ կարգավորում է առկա նաև Հունաստանում, մասնավորապես, այնտեղ գործում են վերաքննիչ վարչական դատարաններ և Գերագույն վարչական դատարան⁹: Լեհաստանում նույնպես վարչադատավարական գործընթացում առկա են վերաքննության և վճռաբեկության փուլերը համապատասխան իրավակարգավորմամբ: Լեհաստանում

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

նույնիսկ Գերագույն վարչական դատարանը բաժանվում է երեք պալատների՝ Ֆինանսական պալատ, տնտեսական պալատ և ընդհանուր վարչական գործերով պալատ¹⁰։ Էստոնիայում վարչադատավարական գործընթացը կարգավորող Վարչական դատարանի ընթացակարգի օրենսգրքի¹¹ (Code of Administrative Court Procedure) 5-6-րդ գլուխներով ամրագրված նորմերը համապատասխանաբար ուղղված են վարչադատավարական գործընթացի վերաքննության և վճռաբեկության փուլերի իրավակարգավորմանը։ Ավելին՝ Էստոնիայի դատարանակազմության հետ կապված հարցերը կարգավորող «Դատարանների մասին» օրենքի 18-րդ, 22-րդ, 28-րդ հոդվածներով ամրագրված նորմերը սահմանում են, որ Էստոնիայում գործում են վարչական դատարաններ, շրջանային վերաքննիչ դատարաններ, որոնք քննում են նաև վարչական դատարանների ակտերի դեմ ներկայացված վարչական վերաքննիչ բողոքները, ինչպես նաև Գերագույն դատարանը՝ իր երեք պալատներով (քաղաքացիական, քրեական և վարչական)¹²։

Ֆրանսիայում ևս առկա են վերաքննիչ վարչական դատարաններ, իսկ վարչական գործերով վերին ատյանը հանդիսանում է Պետական խորհուրդը¹³։ Թուրքիայի «Շրջանային վարչական դատարանների, վարչական և հարկային դատարանների հաստատման և գործունեության մասին» 06.01.1982թ. թիվ 2576 և «Պետական խորհրդի մասին» 06.01.1982թ. թիվ 2575 օրենքների ուսումնասիրությունից բխում է, որ վարչական դատարանների մասնագիտացվածության հարցում Թուրքիան, որոշակի վերապահումներով, իմպլիցիտացիայի է ենթարկել վարչադատավարական ֆրանսիական մոդելը¹⁴։

Իտալիայում նույնպես վարչական արդարադատության մասնագիտացումը կրում է ամբողջական բնույթ, մասնավորապես, Իտալիայում բացի առաջին ատյանի մասնագիտացված վարչական դատարաններից՝ առկա են վերաքննիչ ատյաններ, ինչպես նաև վերին ատյան, որը, ինչպես ֆրանսիայում, կոչվում է Պետական խորհուրդ։ Իտալիայում առանձին հանրային իրավական վեճերով վարչական արդարադատություն է իրականացնում Իտալիայի հաշվիչ պալատը¹⁵։

Հարկ է անդրադառնալ նաև այն հանգամանքին, որ, որոշ երկրներում դատարանակազ-

մական առումով վարչական վերաքննիչ դատարաններ առկա չեն, սակայն վճռաբեկ փուլի հետ կապված դատավարական կարգավորումն այնպիսին է, որ անձանց հնարավորություն է տալիս լիարժեք իրացնել վարչական դատարանի ակտերի բողոքարկման իրավունքը։ Նման երկիր է, օրինակ, Լիտվան, որի «Դատարանների մասին» օրենքի 4-րդ գլխի¹⁶ 1-2-րդ բաժիններով ամրագրված նորմերի բառացի մեկնաբանության և համակարգային վերլուծության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ Գերագույն վարչական դատարանը շրջանային վարչական դատարանների համար հանդիսանում է վերաքննիչ ատյան։

Հարկ է նշել, որ հանրային իրավահարաբերություններից բխող վեճերով դատավարության վերաքննության և վճռաբեկության փուլեր առկա են նաև ընդհանուր իրավունքի համակարգի երկրներում (ճիշտ է ԱՄՆ-ում ընդհանուր վարչական դատարաններ որպես այդպիսին գոյություն չունեն, սակայն ԱՄՆ-ում վարչական գործակալությունների կազմում գործում են վարչական դատավորներ, որոնք մասնագիտացված են կոնկրետ ոլորտում հանրային իրավական վեճերի լուծման մեջ և նրանց կողմից կայացված ակտերը, որպես կանոն, ենթակա են դատական վերանայման¹⁷)։ Ինչևէ, ԱՄՆ-ում դաշնային մակարդակով առկա են 13 վերաքննիչ դատարաններ¹⁸, որտեղ վեճերի քննությունն իրականացվում է վերաքննիչ գործընթացի դաշնային կանոններով¹⁹։ Վերաքննիչ դատարաններ բողոքարկվում են մասնագիտացված դաշնային դատարանների (այս դաշնային դատարանները մեծամասամբ քննում են հանրային իրավահարաբերություններից բխող վեճեր, օրինակ՝ ԱՄՆ-ի հարկային դատարան, Դաշնային կառավարությանը դեմ ներկայացվող պահանջները քննող դատարան) և շրջանային դաշնային դատարանների դատական ակտերը։ Որպես կանոն եռաստիճան դատական համակարգ է առկա նաև ԱՄՆ-ի մահանգներում²⁰։ Դաշնային վերաքննիչ դատարանների դատական ակտերը ենթակա են բողոքարկման ԱՄՆ գերագույն դատարան, որտեղ գործերի (այդ թվում՝ վարչական գործերի) քննությունն իրականացվում է ԱՄՆ գերագույն դատարանի կանոններով (Rules of the Supreme Court of the United States)²¹։

Ինչևէ, ելնելով վերագրյալից ևս կարող ենք

եզրահանգել, որ մասնագիտացված վարչական արդարադատությունը ենթադրում է մասնագիտացում ոչ միայն առաջին ատյանի վարչական դատարանի ստեղծմամբ (համապատասխան դատավարական կարգավորմամբ), այլ նաև անձանց՝ դատական ակտերի բողոքարկման իրավունքի իրացման համար վերաքննիչ և վճռաբեկ ատյանների նախատեսում: Սակայն նշված դատական ատյանների իրավական ֆորմալիզացիան գուցե ավելի քան նախատեսվեն վերաքննության և վճռաբեկության փուլերի՝ որպես վարչադատական գործընթացի փուլերի, այնպիսի իրավակարգավորում, որը անձանց հանրային սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանության համար կլինի արդյունավետ:

Վերոգրյալից ելնելով՝ մենք գտնում ենք, որ հայաստանյան իրականությունում վարչադատավարական իրավական պաշտպանության արդյունավետության համար վերաքննության փուլի իրավական ֆորմալիզացիան թե՛ դատավարական, թե՛ դատարանակազմական առումով առավել քան հրատապ է: Մասնավորապես, ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքում պետք է կատարվեն լրացումներ, ինչի արդյունքում կնախատեսվի առանձին գլուխ, որով ամրագրված նորմերն ուղղված կլինեն առաջին ատյանի վարչական դատարանի դատական ակտերի դեմ ներկայացված վերաքննիչ բողոքների քննության հետ կապված հարաբերությունների կարգավորմանը: Նշված դրույթներով պետք է կարգավորման ենթարկվեն վերաքննիչ բողոք ներկայացնող անձանց շրջանակի, վերաքննիչ բողոք ներկայացնելու ժամկետների, կարգի, վերաքննիչ բողոքի բովանդակության, այն վարույթ ընդունելու, վերադարձնելու, վերաքննիչ բողոքի քննության կարգի, վարչական վերաքննիչ դատարանի լիազորությունների, բողոքի քննության արդյունքում կայացված դատական ակտերին ներկայացվող պահանջների հետ կապված հարցերը:

Նշված հարցերի կարգավորման համար ելակետային պետք է հանդիսանա այն իրողությունը, որ այդ ամենն արվելու է որոշակի նպատակի իրացման և սոցիալիզմական պրակտիկայում դրա առարկայացման համար, այն է՝ անձանց՝ արդյունավետ դատական պաշտպանության իրավունքի բաղադրիչը հանդիսացող դատական ակտի բողոքարկման հնարավորության

իրացման համար գործնական իրավական կառուցակարգի առկայություն:

Սակայն միայն դատավարական փոփոխությունները մեր կարծիքով բավարար չեն նշված նպատակի իրացման համար, դրա լուծման համար անհրաժեշտ են համակարգային, ամբողջական լուծումներ, ինչը ենթադրում է նաև վարչական դատարանների՝ դատարանակազմական առումով ռեֆորմացիա: Դատարանակազմական առումով խնդրի լուծումը կայանում է նրանում, որ մասնագիտացման գործընթացը պետք է ավարտին հասցվի և Հայաստանի Հանրապետությունում պետք է ստեղծվի վարչական վերաքննիչ ատյան, ինչպես նաև վճռաբեկ դատարանում առանձին-առանձին մասնագիտացված վարչական և քաղաքացիական պալատներ՝ ներկայումս գործող քաղաքացիական և վարչական պալատի փոխարեն: Հարկ է նշել, որ ներկայումս ՀՀ արդարադատության նախարարության կողմից մշակվել և շրջանառության մեջ է դրվել օրենսդրական բարեփոխումների ամբողջական փաթեթ, որի ընդունման դեպքում վարչադատավարական գործընթացի վերաքննության փուլը և մասնագիտացված վերաքննիչ դատարանները կդառնան իրողություն:

Մասնավորապես, «Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագծով նախատեսվում է ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքը լրացնել 19.1 գլխով (վարույթը վերաքննիչ դատարանում), որով վարչադատավարական գործընթացի վերաքննության փուլը ենթարկված է ամբողջական կարգավորման:

Շրջանառության մեջ է դրված նաև «Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը, որի 1-ին և 6-րդ հոդվածներով ամրագրված նորմերով նախատեսվում է փոփոխել ՀՀ դատական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 4-րդ մասով սահմանված նորմը, ինչպես նաև նշված օրենսգրքը լրացնել 41.1 հոդվածով, ըստ որոնց՝ ՀՀ-ում պետք է գործի մասնագիտացված վերաքննիչ վարչական դատարան:

Մեր համոզմամբ վարչադատական կառուցակարգի ամբողջական մասնագիտացումը կարելի է ավարտին հասցնել օրենսդրական բարեփոխումների ներկայիս փուլում և վերաքննիչ վար-

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

չական դատարանների դատական ակտերի դեմ համար ՀՀ վճռաբեկ դատարանում ստեղծել մաս-
ներկայացված վճռաբեկ բողոքների քննության նագիտացված վարչական պալատ:

¹ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի [https://wcd.coc.int/ViewDoc.jsp?Ref=Rec\(2004\)20&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383](https://wcd.coc.int/ViewDoc.jsp?Ref=Rec(2004)20&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383) կայքի 03.03.2010թ. դրությամբ:

² Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2008/pdf/sdv-780.pdf> կայքի 08.08.2010թ. դրությամբ:

³ Տե՛ս ՀՀՊՏ N 23 (690), 06.05.09:

⁴ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-873.pdf> կայքի 01.09.2010թ. դրությամբ:

⁵ Տե՛ս Մասնագիտացված դատարանների ստեղծման, դրանց հիմքում ընկած պայմանների, դրանց խոշորագույնի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Афанасьев С. Ф., Зайцев А. И. Об истории специализации юрисдикционных органов // Правоведение. 2002. N 2 (241). С. 135-143.

⁶ Տե՛ս Административное-процессуальное право Германии: закон об административном производстве, закон об административно-судебном процессе, законодательство об исполнении административных решений: пер. с нем. / В. Бергманн, М.: Волтерс Клувер, 2007. С. 140-151.

⁷ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի www.audiozakon.com.ua կայքի 01.07.2010թ. դրությամբ:

⁸ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի http://gov.gov.md/www.gov.md/file/cadrul_juridic/ru/ Закон об административном суде.pdf կայքի 01.07.2010թ. դրությամբ:

⁹ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի http://en.wikipedia.org/wiki/Administrative_courts_in_Greece կայքի 06.09.2010թ. դրությամբ:

¹⁰ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի http://en.wikipedia.org/wiki/Supreme_Administrative_Court_of_the_Republic_of_Poland կայքի 06.09.2010թ. դրությամբ:

¹¹ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի <http://www.legaltext.ec/en/andmebaas/tekst.asp?loc=text&dok=X30054K8&keel=en&pg=1&ptyyp=RT&tyyp=X&query=+Court> կայքի 04.09.2010թ. դրությամբ:

¹² Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/5731> կայքի 03.09.2010թ. դրությամբ:

¹³ Տե՛ս Դրա վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս Маклаков В.В. Административная юстиция во Франции. Перевод/ РАН. ИНИОН, М., 2006. С. 12-18.

¹⁴ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի <http://www.danistay.gov.tr/eng/index.html> և http://www.legalisplatform.net/hukuk_metinleri/2575%20Nr.%20Code.pdf կայքերի 03.09.2010թ. դրությամբ:

¹⁵ Տե՛ս Бочарников Ю. Ф. (Юрий Фабиович). Конституционно-правовой статус органов административной юстиции Италии : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2007. С. 10, 14-16.

¹⁶ Տե՛ս Հղումն ըստ համացանցի http://www3.lrs.lt/pls/inter2/dokpaicska.showdoc_1?p_id=216134 կայքի 03.09.2010թ. դրությամբ:

¹⁷ Տե՛ս Դրա վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս Берман У. Правовая система США. 3-й выпуск. Новая юстиция, 2007. С. 339-349.

¹⁸ Տե՛ս ԱՄՆ-ի ողջ տարածքը բաժանվում է 13 շրջանների, որոնց մեջ մտնում են համապատասխան նահանգների տարածքները, ինչով էլ պայմանավորված դաշնային վերաքննիչ դատարանների թիվը նույնպես հասնում է 13-ի: Այդ ամենը սահմանված է ԱՄՆ-ի միացյալ նահանգների օրենքի 28-րդ տիտղոսի, 1-ին մասի 3-րդ գլխի 48-րդ պարագրաֆի a/ մասի դրույթով (U.S. Code Title 28, Part 1, Chapter 3, « 48)- հղումն ըստ համացանցի http://www.law.cornell.edu/uscode/28/uscode_28_00000048-000-.html կայքի 05.09.2010թ. դրությամբ:

¹⁹ Տե՛ս Նշված կանոնների ամբողջական տեքստին կարելի է ծանոթանալ համացանցի http://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Rules_of_Appellate_Procedure կայքում, հղումը 01.09.2009թ. դրությամբ:

²⁰ Տե՛ս ԱՄՆ դատական համակարգի կառուցվածքի մասին տե՛ս Берман У. Правовая система США. 3-й выпуск. Новая юстиция, 2007. С. 1208, ինչպես նաև Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ./Под ред. Калантаровой М. М.: Прогресс, 1992. С. 51-55:

²¹ Տե՛ս Նշված կանոնների ամբողջական տեքստին կարելի է ծանոթանալ համացանցի <http://www.supremecourt.gov/ctrules/2010RulesoftheCourt.pdf> կայքում, հղումը 01.09.2010թ. դրությամբ:

ԳԱՐԻԿ ՍՏԱՄԲՈԼՅՅԱՆ

Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի սահմանադրական և մունիցիպալ իրավունքի ամբիոնի հայցորդ

ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Տեղական ինքնակառավարման համակարգում անմիջական ժողովրդավարությունը իրենից ներկայացնում է քաղաքացիների ուղղակի մասնակցությունը տեղական նշանակության հարցերի քննարկման, մշակման և որոշումների կայացման, ինչպես նաև այդ որոշումների կյանքի կոչման վերահսկողության մեջ:

Տեղական ինքնակառավարումը պետության վարչատարածքային միավորներում հանրային իշխանության կազմակերպման երկու ձևերից մեկն է, մարդկության պատմության մեջ ժողովրդավարության կարևոր իմաստիտուտներից մեկը: Նրա ստեղծման առաջին պատճառը տեղային համայնքների կամքն էր, որը իրականացվում էր բնակչության ինքնակազմակերպման, ինքնագործունեության և ինքնակարգավորման սկզբունքների միջոցով:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը հռչակում է. «Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: Ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև Սահմանադրությամբ նախատեսված պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով» (հոդված 3): Ժողովրդավարությունը, որպես սահմանադրական կարգի հիմք, ենթադրում է ժողովրդի կողմից իր իշխանության անմիջական իրացում, ինչպես նաև պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների (Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրություն, մաս 2, հոդ. 3):

Ինչպիսի՞ն է անմիջական ժողովրդավարության և տեղական ինքնակառավարման հարաբերակցությունը: Ըստ Վ.Յ. Կիրովի, ինքնակառավարումը պետք է մեկնաբանվի ազատության և ժողովրդավարության ենթատեքստում: Ժամանակակից հասարակությունում ինքնակառավարման միտումը արտա-

հայտված է ժողովրդի ինքնուրույնության սկզբունքում և մեծամասնության կանոնում, որը հանդիսանում է որոշումների ժողովրդավարական կայացման, ժողովրդավարական կառավարման սկզբնաղբյուրը¹: Տեղական ինքնակառավարման համակարգի համար անմիջական ժողովրդավարության նշանակությունը որոշվում է նաև նրանով, որ խմբակցությանը, որը կազմված է մի քանի հարյուրյակից կամ մի քանի հազար մարդուց, ավելի հեշտ է ձևավորել անմիջական մասնակցության հիման վրա, քան երկրի, որում ապրում են մի քանի միլիոն բնակչություն, կամ կայսրության, որտեղ նրանք հարյուր միլիոն են²:

Տեղական ինքնակառավարման կազմակերպման մեջ առավել վառ արտահայտվում է իշխանության՝ ժողովրդին մոտենալու գաղափարը: «Հասարակության մեջ ժողովուրդը իշխանության աղբյուրն է, գրել է Ա. դե Տոկվիլը, սակայն ավելի անմիջական, քան համայնքում. նա ոչ մի տեղ չի իրացնում իր իշխանությունը»³:

Անմիջական ժողովրդավարություն և տեղական ինքնակառավարում հասկացությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել այն ընդհանուր գծերը, որոնք բնութագրում են այնպիսի հասարակական երևույթների միասնական բնույթը, ինչպիսիք են անմիջական ժողովրդավարությունը և ինքնակառավարումը, և որոշել նրանց տարբերությունը:

Անմիջական ժողովրդավարության և ինքնակառավարման նմանությունը կայանում է նրանում, որ երկու ինստիտուտները ժողովրդաիշխանության տարատեսակներն են, որը ենթադրում է քաղաքացիների մասնակցությունը տեղական նշանակության հարցերի քննարկման և որոշումների կայացման մեջ: Նրանք ունեն ընդհանուր նպատակ՝ ինքնակառավարման մեջ քաղաքացիների առավել լայն և արդյունավետ ներգրավվածությանը հետզհետե անցում:

Անմիջական ժողովրդավարության և տեղական ինքնակառավարման տարբերությունն այն է, որ ինքնակառավարումը, նախ և առաջ, տեղական միության տեղական նշանակության խնդիրների լուծման հատկանիշ(որակն) է: Այն իրականացվում է ինչպես ընտրական մարմինների, որոնք ձևավորվում են տեղական ինքնակառավարման մասին ՀՀ օրենքի համաձայն, այնպես էլ այլ մարմինների միջոցով, որոնք ստեղծվում են մունիցիպալ մարմինների կանոնադրության հիման վրա, տարածքային հասարակական ինքնակառավարման և անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտի միջոցով: Հետևաբար անմիջական ժողովրդավարությունը հանդես է գալիս որպես կազմակերպական մեխանիզմի մաս, որը ապահովում է այդ հատկանիշի իրացումը, որը իր մեջ ներառում է տեղական ինքնակառավարման մեջ քաղաքացիների անմիջական մասնակցության միջոցների և ձևերի համակարգը: Այլ կերպ ասած՝ տեղական ինքնակառավարումը և անմիջական ժողովրդավարությունը հարաբերակցվում են որպես նրա իրացման հատկանիշ և ձև: Տեղական ինքնակառավարումը իրենից ներկայացնում է անմիջական և ներկայացուցչական ժողովրդավարության օրգանական համակցություն, իրացման հնարավորություններով և ձևերով ավելի լայն է, քան անմիջական ժողովրդավարությունը:

Անմիջական ժողովրդավարությանը կարելի է ներկայացնել համակարգի տեսքով, որը ունի երեք մակարդակ՝ հիմնարար արժեքներ, ինչը կազմում է բովանդակությունը, անմիջական ժողովրդավարության էությունը, ժողովրդավարության արժեքների իրացման և ձեռքբերման մեխանիզմ, սահմանադրական-իրավական ինստիտուտներ և նորմեր, որոնց միջոցով վերը նշված արժեքները ստանում են անմիջական հիմնավորում, ամրագրում և որոշում են իրավական նշանակությունը:

Անմիջական ժողովրդավարության՝ որպես առավել ընդհանրական համակարգի՝ ժողովրդավարության, ենթահամակարգի բովանդակությունը կազմում է բարոյական, քաղաքական, իրավական արժեքների ամբողջությունը: Հեղինակները, որոնք տարբեր հայեցակարգերի կողմնակիցներ են և սահմանում են ժողովրդավարությունը որպես պետության ձև, քաղաքական ռեժիմ, քաղաքական գաղափարախոսություն, քաղաքական գործընթաց, քաղաքական շարժում, դրա հետ մեկտեղ՝ այս բոլոր սահմանումներում, որպես ժողովրդավարության հիմնարար արժեք,

նշում են մեծամասնության իշխանությունը փոքրամասնության, անհատի ազատության և քաղաքական իրավունքները, անհատների հավասարության, պետության կողմից մարդու իրավունքները հարգելու պայմանով: Այս քաղաքական և քաղաքական արժեքները իրավական ամրագրում են ստացել ժամանակակից ժողովրդավարական պետությունների սահմանադրություններում և ունեն միջազգային ճանաչում:

Անմիջական ժողովրդավարությունը, որպես արժեքների համակարգ, իրականացվում է այն սահմանադրական կարգի հիմքերի միջոցով, որոնք գործում են տեղական ինքնակառավարման համակարգում՝ ընտրություն, պլյուրալիզմ, իրավական օրենքներով և, նախ և առաջ, Սահմանադրությամբ առաջնորդում: Տվյալ ինստիտուտների թվարկումը թույլ կտա տեսնել, որ անմիջական ժողովրդավարությունը իրականացվում է ոչ թե բյուրոկրատական, բռնի, մարդուն ճնշող միջոցների հիման վրա, այլ նրանցով, որոնք «դեմքով ուղղված են դեպի մարդը»: Այսպես՝ անմիջական ժողովրդավարությունը, որպես կառավարման մեխանիզմ, իրենից ներկայացնում է ինստիտուտների, որոշումների մշակման գործընթացների ամբողջություն, որը ապահովում է, ժողովրդավարության արժեքներին համաձայն, տեղական ինքնակառավարման համակարգի գործունեությունը, որն էլ հնարավորություն է ստեղծում հաշվի առնել տեղական կյանքի հարցերի գծով տեղական համայնքի կարծիքը:

Անմիջական ժողովրդավարությունը կարելի է դիտարկել օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ տեսանկյունից:

Օբյեկտիվորեն տեղական ինքնակառավարման համակարգում անմիջական ժողովրդավարությունը բնութագրում է իրավական նորմերի ամբողջությունը, որը կազմում է ինչպես Ռուսաստանի Դաշնության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունքի գերագույն ինստիտուտը և տեղական ինքնակառավարման իրականացման ժամանակ կարգավորում է տեղական համայնքի անդամների կամքի անմիջական արտահայտման ձևերը:

Սուբյեկտիվորեն անմիջական ժողովրդավարությունը քաղաքացու իրավունքն է կամքի անմիջական արտահայտման միջոցով մասնակցել տեղական ինքնակառավարման իրականացմանը: Տեղական համայնքի անդամների կամքի անմիջական արտահայտման միջոցով տեղական ինքնակառավարման

իրականացմանը մասնակցելու իրավունքը իրացվում է հասարակական բնույթի մունիցիպալ իրավունքների խմբի միջոցով: «Հասարակական-իրավական ոլորտում քաղաքացու գործունեությանը բնորոշ է իրավունքի և ազատության իրացումը ինքնաիրացման ճանապարհով հասարակական ինստիտուտների միջոցով: Ի տարբերություն մասնավոր իրավունքի նորմերի, որոնք քաղաքացուն հնարավորություն են տալիս թույլատրելի օրինական ձևերով ինքնուրույն իրացնել իր իրավունքները, այստեղ մշտապես առաջանում են երկկողմանի հարաբերություններ: Որպես մի կողմ մշտապես հանդես է գալիս իշխանական հարաբերությունների սուբյեկտը, որին օրենքով առաջադրված է քաղաքացիների ազատության, իրավունքների իրացմանը նպաստելու և երաշխավոր լինելու պարտավորությունը»⁴:

Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ տեսանկյունից անմիջական ժողովրդավարությունների միջև գոյություն ունի սերտ փոխկապվածություն, օրգանական կախվածություն և փոխազդեցություն: Դրա համար էլ կարելի է խոսել մի սոցիալ-իրավական երևույթի երկու կողմերի(օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ) մասին, որոնց փոխազդեցության բացակայության դեպքում չի կարող գոյություն ունենալ և կյանքի կոչվել տեղական նշանակության հարցերի լուծման ժամանակ տեղական համայնքի անդամների կամքի անմիջական արտահայտումը: Անմիջական ժողովրդավարությունը, որպես սոցիալ-իրավական երևույթ, ենթադրում է ոչ միայն իրավական նորմերի առկայություն, որոնք ներառված են օրենսդրությունում և այլ աղբյուրներում, այլ նաև իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց սուբյեկտիվ իրավունքները և իրավասությունները: Տեղական մակարդակով անմիջական ժողովրդավարության մասնակիցների սուբյեկտիվ իրավունքներից դուրս գոյություն չունի ընդհանուր նորմերի իրացումը, որոնք կազմում են անմիջական ժողովրդավարությունը օբյեկտիվ կողմը:

Օբյեկտիվ տեսանկյունից անմիջական ժողովրդավարության առարկա են հանդիսանում այն հարաբերությունները, որոնք առաջանում են տեղական ինքնակառավարման համակարգում տեղական նշանակության հարցերի լուծման ուղղությամբ քաղաքացիների կամքի անմիջական արտահայտման հետ կապված:

Իրավահարաբերությունները, որոնք կազմում են անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտի առարկան, կարելի է դիտարկել լայն և նեղ իմաստով`

իրավական նորմերի հարաբերությամբ առանձնացնելով նրանց երկու տեսակ: «Լայն իմաստով` իրավահարաբերություն ասելով հասկանում ենք մինչև օրենքը օբյեկտիվորեն առաջացող սոցիալական փոխազդեցության հատուկ ձև, որի մասնակիցները ունեն փոխադարձ, միմյանց լրացնող իրավունքներ և պարտավորություններ և դրանք իրացնում են պետության կողմից չարգելված հատուկ կարգով իրենց պահանջմունքների և շահերի բավարարման նպատակով: Նեղ իմաստով` իրավահարաբերություն ասելով հասկանում ենք սոցիալական հարաբերության տարատեսակ, որը կարգավորվում է իրավական նորմերով, և որի մասնակիցները ունեն փոխադարձ, միմյանց լրացնող իրավունքներ և պարտավորություններ և դրանք իրացնում են պետության մարմինների կողմից երաշխավորված և պաշտպանված հատուկ կարգով իրենց պահանջմունքների և շահերի բավարարման նպատակով: Այլ կերպ ասած` այս տեսակի իրավահարաբերություն ասելով` հասկանում ենք իրավական նորմը գործողության մեջ»⁵:

Լայն իմաստով` սահմանված իրավահարաբերությունը կազմում է անմիջական ժողովրդավարության փաստացի ինստիտուտների հիմքը: Նրանք, ինչպես արդեն նշվել է, առաջանում են մինչև օրենքը, «ծառայում են որպես իրավական նորմերի աղբյուր, այսինքն` ձևավորում են հասարակական, այսինքն` նաև պետական կամքը»⁶: Նեղ իմաստով արտահայտված` իրավահարաբերությունը, որը առաջանում է իրավական նորմերի հիման վրա, իրացնում է պետական կամքը (Ռուսաստանի Դաշնության և նրա սուբյեկտների ակտեր) կամ հասարակական կամքը (տեղական ինքնակառավարման մարմինների ակտեր), կրում է ընդհանուր (անդեմ) բնույթ, երաշխավորվում և պաշտպանվում է պետության կողմից: Նրանք կազմում են անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտների իրավական հիմքը:

Այն իրավահարաբերությունների տեսակները, որոնք առաջանում են նորմերի հիման վրա, որոնք օբյեկտիվորեն կազմում են անմիջական ժողովրդավարությունը, կարելի է տարբերակել հիմնավորված դասակարգման միջոցով:

Կախված իրավական կարգավորման առարկայից` նրանք բաժանվում են տեղական ընտրությունների, տեղական հանրաքվեների, քաղաքացիների հավաքների, հավաքների և հանրային ցույցերի, պատգամավորների և տեղական ինքնակառավարման ընտրովի պաշտոնատար անձանց հաշվետվու-

թյունների, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններ քաղաքացիների դիմումների, հանրագրերի, ժողովրդի իրավաստեղծ նախաձեռնությունների անցկացման ոլորտի հարաբերություններին:

Ըստ նորմերի բնույթի, որոնք կարգավորում են քաղաքացիների կամքի անմիջական արտահայտման ոլորտում հարաբերությունները, նրանք բաժանվում են նյութաիրավականի և դատավարականի: Նյութական իրավահարաբերությունները առաջանում են նյութական իրավունքի նորմի հիման վրա: Նրանցում իրացվում է իրավունքների և պարտավորությունների բովանդակությունը: Դատավարական իրավահարաբերությունները առաջանում են դատավարական նորմերով և դիտարկում են սուբյեկտների իրավունքների և պարտավորությունների իրացման ընթացակարգերը:

Հարաբերությունները, որոնք օբյեկտիվ տեսանկյունից կազմում են անմիջական ժողովրդավարության առարկան, կարող են լինել ընդհանուր և կոնկրետ: Ընդհանուր իրավահարաբերությունների հիմքում ընկած են սահմանադրական և այլ նորմերը, որոնք որոշում են մունիցիպալ իրավունքները և տեղական համայնքի անդամների ազատությունը: Նրանք իրենցից ներկայացնում են իրավական վիճակ: Կոնկրետ իրավահարաբերությունները առաջանում են որոշակի մունիցիպալ իրավունքի և տեղական համայնքի անդամների ազատության իրացման ժամանակ:

Օբյեկտիվ տեսանկյունից անմիջական ժողովրդավարության առարկան կազմող իրավահարաբերությունների բովանդակությանը բնորոշ են որոշակի առանձնահատկություններ:

Նախ և առաջ, դա նման հարաբերությունների հանրային բնույթն է: Վառ օրինակ կարող են ծառայել հարաբերությունները, որոնք առաջանում են տեղական ընտրությունների, հանրաքվեների, հանրային ցույցերի անցկացման գործընթացում:

Բացի այդ, հարաբերությունները, որոնք օբյեկտիվ տեսանկյունից կազմում են անմիջական ժողովրդավարության առարկան, ըստ իրենց բնույթի, երկկողմանի են: Եվ մի կողմով մշտապես հանդես է գալիս իշխանության իրավասությամբ սուբյեկտը, որի վրա օրենքով դրված է քաղաքացու ազատության, իրավունքի իրացման օժանդակման և դրանց երաշխավոր լինելու պարտավորությունը: Անվիճելի է սահմանադրական հրամանը. «Մարդու և քաղաքացու

իրավունքների և ազատության ճանաչումը, պահպանումը և պաշտպանումը պետության պարտավորությունն է» (Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրություն, հոդված 2):

Անմիջական ժողովրդավարությունը բնութագրվում է հիմնական ինստիտուտների, նրա բաղկացուցիչների բազմազանությամբ: Հասարակության զարգացման ժամանակակից փուլում տեղական ինքնակառավարման համակարգում անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտների թվին են պատկանում տեղական հանրաքվեները, ընտրությունները, քննարկումները, ժողովրդի իրավաստեղծ նախաձեռնությունը, տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրողների և տեղական ինքնակառավարման ընտրովի պաշտոնատար անձանց վաղաժամկետ պատասխանը, ըստ բնակչության վայրի՝ քաղաքացիների հավաքները, տեղական ինքնակառավարման մարմիններին և հասարակական միավորումներին քաղաքացիների դիմումները, ընտրողների առաջ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրովի անդամների և տեղական ինքնակառավարման ընտրովի պաշտոնատար անձանց հաշվետվությունները, միտինգները, ցույցերը, փողոցային երթերը:

Անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտների այս թվարկման մեջ չեն ներառվել ընտրողների հրահանգները՝ հաշվի առնելով այն, որ դրանք հիմա չեն նախատեսվում Ռուսաստանի Դաշնության բազմաթիվ օրենսդրական սուբյեկտների և դաշնային օրենսդրության կողմից, ինչի արդյունքում նրանք շատ հազվադեպ են գործնականորեն կիրառվում տեղական ինքնակառավարման մարմինների և մունիցիպալ միավորման բնակչության հարաբերություններում:

Անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտները կարևոր դեր են խաղում տեղական ինքնակառավարման համակարգում:

Նախ և առաջ, դա տեղական համայնքի գործերի կառավարման մեջ մասնակցության գծով տեղական ինքնակառավարման մարմինների և քաղաքացիների միջև միջնորդավորված հասարակական հարաբերությունների իրավական ձևերից մեկն է: Անմիջական ժողովրդավարության նման ինստիտուտների, ինչպիսիք են ընտրությունները, բնակչության հավաքները և այլն, միջոցով ապահովվում է տեղական ինքնակառավարման համակարգի, նրա մարմինների բոլոր կարևոր օղակների ձևավորումը և գոր-

ծունեությունը:

Երկրորդ՝ անմիջական ժողովրդավարության որոշ ինստիտուտներ(տեղական հանրաքվեներ, քաղաքացիների հավաքներ և այլն) իրենք են մտնում տեղական ինքնակառավարման համակարգի մեջ՝ կազմելով նրա անբաժանելի մասը:

Երրորդ՝ անմիջական ժողովրդավարության առանձին ինստիտուտները(ընտրողների առաջ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրովի անդամների և տեղական ինքնակառավարման ընտրովի պաշտոնատար անձանց հաշվետվությունները, տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրական մարմինների ընտրողների և տեղական ինքնակառավարման ընտրովի պաշտոնատար անձանց վաղաժամկետ պատասխանը, ըստ բնակության վայրի՝ քաղաքացիների հավաքները և այլն) հանդիսանում են քաղաքացիների և նրանց կողմից ձևավորվող տեղական ինքնակառավարման մարմինների միջև հակադարձ կապի անհրաժեշտ տարր, և այս տեսանկյունից՝ նրանք հանդիսանում են տեղական ինքնակառավարման համակարգի ներկայացուցչական ժողովրդավարության անբաժան մասը: Շնորհիվ քաղաքացիների և տեղական ինքնակառավարման մարմինների հակադարձ կապի, որը իրացվում է անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտների միջոցով՝ ապահովվում է տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից առանձին քաղաքացիների, կոլեկտիվի և հասարակական միավորումների տնտեսական, սոցիալական պահանջմունքներին օպերատիվ արձագանքելու հնարավորությունը:

Անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտը կարող է համարվել կայացած միայն այն ժամանակ, երբ նրա կենսունակությունը, օգտակարությունը և անհրաժեշտությունը հաստատված է երկարաժամկետ հասարակական պրակտիկայով: Անմիջական ժողովրդավարության այն ինստիտուտների, որոնք միայն երկարաժամկետ ժամանակահատվածում են ստանում իրավական կարգավորում, հատկանիշներին են նրանց ամրագրում հասարակության գիտակցության մեջ և անհրաժեշտության, սոցիալա-

կան արժեքների գիտակցումը, ինչը ընդունակ է նույնիսկ ձևականորեն փոխարինել իրավական համընդհանրությունը, որը սահմանվում է իրավական նորմերով:

Անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտների զարգացումը կարող է լինել և՛ էքստենսիվ, և՛ ինտենսիվ:

Նրանց էքստենսիվ զարգացումը նշանակում է և՛ Հայաստանի, և՛ Ռուսաստանի քաղաքացիների ազատության և ժողովրդավարական այն իրավունքների ընդլայնում, որոնք կապված են Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության սահմանադրություններում և ընթացիկ օրենսդրություններում ամրագրման, Հայաստանի և Ռուսաստանի քաղաքացիների ազատության և ժողովրդավարական իրավունքների ավելի լայն շրջանակի, համընդհանուր ճանաչված սկզբունքների և միջազգային իրավունքի նորմերի ընկալման, դրանց իրացման և երաշխավորման մեխանիզմի ամրագրման և կատարելագործման հետ:

Անմիջական ժողովրդավարության ինտենսիվ զարգացումը ենթադրում է տեղական նշանակության հարցերի որոշման մեջ քաղաքացիների քաղաքական մասնակցության ընդլայնում: Առանց քաղաքացիների իրական ակտիվության զարգացման, առանց տեղական ինքնակառավարման իրացմանը մասնակցող անձանց կազմի մշտական ընդլայնման և նման մասնակցության արդյունավետության բարձրացման՝ տեղական ինքնակառավարման համակարգում անմիջական ժողովրդավարության բոլոր ինստիտուտները կմնան միայն ձևական, կրնոթագրեն ոչ թե հենց հասարակական-քաղաքական իրականությունը, այլ հնարավորությունները: Խոսելով անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտների ինտենսիվ զարգացման մասին՝ պետք է նշել տեղական ինքնակառավարման իրականացման մեջ քաղաքացիների քաղաքական մասնակցության ընդլայնման պլանում ժողովրդավարացման սահմանների առկայության մասին:

www.lawinstitute.am

¹ Տե՛ս Կиров В.И. Парадоксы государственной власти в гражданском обществе. М., 1992. С. 14.
² Տե՛ս Ожье Ф. Суверенный гражданин. М., 1994. С. 26.
³ Տե՛ս Анре де Токвиль. Демократия в Америке. М., 1992. С. 66.
⁴ Տե՛ս Тихомиров Ю.А. Публичное право. М., 1995. С. 133.
⁵ Տե՛ս Общая теория права и государства / Под ред. В.В. Лазарева. М., 1996. С. 179.
⁶ Տե՛ս Общая теория права и государства / Под ред. В.В. Лазарева. М., 1996. С. 179.

ԱՐԱՅԻԿ ԱՍԼԱՆՅԱՆ

ՀՀ ոստիկանության ՓՔ վարչության ավագ փորձագետ, ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի ասպիրանտ

**ՀԱՓՇՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՑԱԿԱԶՄԻ
ՍՈՒԲՅԵԿՏԻՎ ԿՈՂՄԸ**

Ցանկացած հափշտակություն բնութագրվում է **ուղղակի դիտավորությամբ**: Հանցավորը գիտակցում է, որ իր գործողությունների հետևանքով ուրիշի գույքն անցնում է իր տիրապետությանը և ցանկանում է այդ: Նա գիտակցում է նաև գույքին տիրանալու հակաօրինական ու անհատույց բնույթը: Դիտավորության բովանդակության մեջ է մտնում նաև հանցավորի կողմից հափշտակության ձևի գիտակցումը, իսկ համապատասխան դեպքերում նաև՝ որակյալ դարձնող հանգամանքի առկայությունը:

Հափշտակության հանցակազմի սուբյեկտիվ կողմի մյուս պարտադիր հատկանիշն է՝ **շահադիտական նպատակը**¹:

Շահադիտական նպատակը (դրդապատճառը) քրեական իրավունքում դիտվում է որպես հափշտակության կատարման այն հնարավոր շարժառիթը, որով անձը ձգտում է հարստանալ², որը, իրավաբանական գրականության մեջ, բնորոշվում է նաև հանցավորի ձգտումը՝ հարստանալ հափշտակված գույքի հաշվին՝ այն վերցնելով, իրենը դարձնելով կամ իր «հաշվին» հանձնելով այլ անձանց³:

Հափշտակություն չի կարող համարվել այն արարքը, որը հանցավորն իրականացնում է ոչ թե շահադիտական, այլ՝ գույքը ոչնչացնելու կամ վնասելու, կամ էլ՝ իր իրական կամ ենթադրվող իրավունքներն իրականացնելու նպատակով: Տվյալ դեպքում կատարված գործողություններն իրենցից ներկայացնում են ոչ թե հափշտակություն, այլ համապատասխանաբար որպես՝ ուրիշի գույքի ոչնչացում կամ վնասում, խուլիզանություն կամ ինքնիրավորություն: Շահադիտական շարժառիթներն արտահայտվում են նրանում, որ հանցավորը ձգտում է միջոցներ կորզել և հարստանալ ուրիշի գույքն, արժեքներն իր սեփականությունը դարձնելու միջոցով⁴: Շահադիտական շարժառիթը և նպատակը

հանդիսանում են հափշտակության հանցակազմի **պարտադիր հատկանիշները**:

Շահը, որպես հանցագործության կատարման շարժառիթ, հափշտակության հանցակազմի կառուցվածքում զբաղեցնում է առաջնային տեղերից մեկը: Այն ոչ միայն ամենատարածված, այլև՝ ամենահզոր դրդապատճառն է: Շահը ծագել է անձնական սեփականության առաջացման հետ մեկտեղ, պետության և դասակարգերի առաջացման հետ միասին, ու իբրև հարստանալուն միտված ձգտում, դարձել է մարդկային ակտիվ գործունեության խթան, մարդկային գործունեության և հարաբերությունների հիմնական չափանիշ: Շահը, որպես հանցագործության կատարման շարժառիթ ճանաչելով, նշանակում է, որ հանրորեն վտանգավոր արարքի կատարման դրդապատճառների հիմքում ընկած է որևէ նյութական **օգուտ կամ շահ ստանալու ձգտումը**: Հանցագործության կատարման ժամանակ այն կարող է արտահայտվել տարբեր ձևերով, մասնավորապես՝ կարող է կապված լինել նախ և առաջ որևէ գույք (նյութական արժեք, իր, դրամ, արժեքներ) կամ գույքի նկատմամբ իրավունք (օրինակ՝ ընդհանուր սեփականությունից բաժին, որևէ գույքի տիրանալու իրավունք և այլն) ձեռք բերելուն ուղղված ձգտումներով:

Սակայն ինչպիսի ձևերով էլ որ շահը դրսևորվի, միևնույն է, այն ուղղորդված է ապօրինի հարստանալուն, այլ անձանց հաշվին անօրինական ճանապարհով նյութական շահ ստանալուն և այլն: Բանի որ շահն իրենից ներկայացնում է այլ անձանց հաշվին անօրինական ճանապարհով հարստանալուն ուղղված ձգտում, ուստի միշտ ուղեկցվում է գույքային հարաբերությունների խախտումով, ուրիշ անձանց սեփականության իրավունքի նկատմամբ ռոնձգություն կատարելով և պարտադիր չէ, որ գույքը, որի հաշվին հանցավորը ձգտում է բավարարել իր շահադիտական ձգտումները:

www.lawinstitute.am

րը, պատկանելիս լինի տուժողին: Կարևորն այն է, որ հանցագործության կատարման արդյունքում որևէ նյութական **օգուտ կամ շահ ստացվի**⁵: Քրեական իրավունքի տեսության մեջ հանցագործության շարժառիթը հանցանք կատարելու որոշակի պահանջմունքներով պայմանավորված ներքին մղում է: Շարժառիթն այլ կերպ կարելի է բնութագրել որպես նպատակին հասնելու ցանկություն: Իրավաբանական գրականության մեջ շատ հաճախ նշվում է, թե շարժառիթը հանդես է գալիս որպես արարք կատարելուն ուղղված **գիտակցական մղում**, որը միշտ չէ այդպես: Այս առումով հոգեբանները և կրիմինոլոգները վաղուց ապացուցել են, որ մարդկային արարքների, այդ թվում և հանցագործության իրական շարժառիթները մեծ մասամբ ենթագիտակցական բնույթ ունեն և արարքի իրական շարժառիթը չի կարելի նույնացնել արարքը կատարողի կողմից իր գործողությունների պատճառների բացատրության հետ: Չի կարելի արարքի իրական պատճառների մասին պատկերացում կազմել միայն արարքի արտաքին հատկանիշների վերլուծության հիման վրա: Այսպես, հափշտակությունը մեծ մասամբ շահադիտական շարժառիթով է կատարվում, բայց զուտ այն փաստը, որ կատարվածը հափշտակություն է, դեռևս չի վկայում շահադիտական կամ, համենայն դեպս, միայն շահադիտական շարժառիթի առկայության մասին: Հաճախ հափշտակությունները կատարվում են այլ, առավել էական, իմաստային և խոր շարժառիթներով: Մասնավորապես, անչափահասները հաճախ գողություն, կողոպուտ կամ ավազակություն են կատարում ոչ այնքան իրենց նյութական կարիքները բավարարելու համար, որքան արկածախնդրության, ինքնահաստատման, անչափահասների շրջապատում (ռեֆերենդային խումբ) ուրույն տեղ գրավելու շարժառիթներով և այլն: Նույնիսկ չափահաս անձանց կողմից հափշտակությունների կամ այլ շահադիտական հանցագործությունների կատարումը հաճախ պայմանավորված է ոչ այնքան նյութական, շահադիտական շարժառիթներով, որքան ինքնահաստատման, իրենց սոցիալական կարգավիճակը պահպանելու կամ ցանկալի սոցիալական կարգավիճակ ձեռք բերելու շարժառիթներով⁶:

Հանցագործության նպատակն այն ապագա ցանկալի վիճակի մասին պատկերացումն է, որին ձգտում է հասնել անձը: Նպատակը ցույց է տալիս, թե ինչի համար է կատարվել արարքը, ինչի

էր ձգտում հասնել անձը: Հանցագործության նպատակը ձևավորվում է շարժառիթի հիմքի վրա, բայց եթե շարժառիթը մեծ մասամբ ենթագիտակցական է կամ ամբողջությամբ չի ընկալվում, ապա նպատակը **գիտակցված մղում է**: Շարժառիթը և նպատակը թեև փոխապայմանավորված երևույթներ են, սակայն բնութագրում են կամային գործընթացի տարբեր կողմերը: Շարժառիթը պատասխանում է այն հարցին, թե մարդն ինչու է կատարում այս կամ այն գործողությունները, նպատակը որոշում է գործողության ուղղությունը⁷:

Հանցագործության շարժառիթի և նպատակի հստակ սահմանազատման բացակայության պատճառով, երբեմն որոշակի դժվարություններ են առաջանում հանցագործության սուբյեկտիվ կողմի պարզաբանման հարցում: Իրավաբանական գրականության մեջ չկա միասնական մոտեցում հափշտակության նպատակի վերաբերյալ, մասնավորապես այն մասին, թե արդյոք այդ նպատակը միշտ շահադիտական է, թե՛ ոչ: Հեղինակների մի մասը շահադիտական նպատակը դիտարկելով որպես հափշտակության **հատուկ նպատակ**, նրանում տեսնում են հափշտակությունն այլ տեսակի հանցագործություններից սահմանազատող յուրօրինակ չափանիշ⁸:

Բոլոր դեպքերում հանցագործության շարժառիթի և նպատակի հստակ որոշումը հնարավորություն է տալիս ճիշտ որոշելու արարքի հանցակազմը նախատեսող քրեաիրավական նորմը: Սակայն դատական պրակտիկայում դեռևս շարունակում են հանդիպել արարքի սխալ քրեաիրավական որակման այնպիսի դեպքեր, երբ հանցավորի արարքը սխալմամբ որակվել է կամ հափշտակություն, կամ էլ՝ ընդհանրապես քրեական գործը կարճվել է հանցակազմի բացակայության պատճառով⁹:

Հափշտակությունները բաժանվում են **ձևերի** և **տեսակների**: Հափշտակությունների բաժանումը ըստ **ձևերի** կատարվում է քրեական օրենքով նախատեսված այնպիսի հիմնավորմամբ, ինչպիսիք են հափշտակությունների կատարման առավել ընդհանուր և տիպիկ եղանակները, իսկ ըստ **տեսակների** բաժանման հիմքում ընկած է հափշտակության չափը, որի որոշման հիմքում թերևս ընկած են որոշակի առանձնահատկություններ: Նախկինում, թե՛ դասագրքերում և թե՛ մենագրություններում, հափշտակության չափը ընդուն-

ված էր բաժանել տեսակների: Գա պայմանավորված էր նրանով, որ պետական և հանրային գույքի մանր և առանձնապես խոշոր չափերի հափշտակությունները որոշվում էին հատուկ քրեաիրավական նորմերով: Սակայն ՀՀ նոր քրեական օրենսգիրքն այդպիսի նորմեր չի պարունակում և հափշտակության չափը առանձին հանցակազմերում հաշվի է առնվում միայն որպես արարքը որակյալ դարձնող հատկանիշ: Այդ իսկ պատճառով հափշտակության նման դասակարգումը նոր քրեական օրենսգրքի համար կորցրել է իր ինքնուրույն քրեաիրավական նշանակությունը:

Հափշտակության ձևերը՝ դրանք քրեական օրենքով նախատեսված, միմյանցից տիպիկ տարբերվող հափշտակությունների կատարման առավել ընդհանուր եղանակներն են: ՀՀ քր. օր-ի «Սեփականության դեմ ուղղված հանցագործություններ» գլուխն առանձնացնում է հափշտակությունների կատարման հետևյալ ձևերը՝ ավազակություն (175 հոդված), կողոպուտ (176 հոդված), գողություն (177 հոդված), խարդախություն (178 հոդված), յուրացում կամ վատնում (179 հոդված):

Քրեական իրավունքի տեսության մեջ կարծիքներ են արտահայտվել այն մասին, որ ավազակությունը չի հանդիսանում հափշտակության ձև և որպես այդպիսին պետք է ընդունել **շորթումը**: Սակայն նման կարծիքները բավարար չափով պատճառաբանված չեն և չեն բխում օրենքի ուղղակի պահանջներից: Իրավաբանական գրականության մեջ այս հանցակազմի վերաբերյալ բերված են տարբեր մոտեցումներ, որոնք միանշանակ այն կարծիքն են պնդում, թե շորթումը չի կարող հանդիսանալ հափշտակության ձև, չնայած այն հանգամանքին, որ վերջինս օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հատկանիշներով սերտ առնչություն ունի հափշտակության ձևերի հետ: Շորթումը, ինչպես բռնությամբ գուցորդված կողոպուտը և ավազակությունը, հանդիսանում են **երկօբյեկտ հանցագործություններ**: Շորթման հանցակազմի առանձնահատկությունն այն է, որ այն ոտնձգում է ոչ միայն սեփականության հարաբերությունների, այլև՝ այլ գույքային հարաբերությունների դեմ, որոնք հանդես են գալիս իբրև գույքային շահերն արտահայտող ինքնուրույն ձևեր (պարտավորական, ժառանգական, բնակարանային և այլն): Որպես լրացուցիչ օբյեկտ հանդես է գալիս անձի պատիվն ու արժանապատվությունը, իսկ արարքի որակյալ տեսակներում՝

անձի առողջությունը, այսինքն՝ ոտնձգելով սեփականության՝ որպես քրեաիրավական պաշտպանության տակ գտնվող հիմնական օբյեկտի դեմ, այն ուղղված է նաև անձի դեմ:

Ըստ էության, շորթումն իր մեջ ներառում է հետևյալ պահանջները՝ 1) ուրիշի գույքի հանձնում, 2) ուրիշի գույքի նկատմամբ իրավունքի հանձնում, 3) գույքային բնույթի այլ գործողությունների կատարում: Վերջին դեպքում գույքը հափշտակության առարկա չի հանդիսանում, որն էլ, որոշ իրավաբանների կարծիքով, թույլ չի տալիս որպեսզի շորթումը լիարժեք համարվի հափշտակության ձև: Սակայն առաջին երկու դեպքերը՝ շորթման միջոցով գույքին տիրանալու գործողությունները, իրենց մեջ ներառում են հափշտակության բոլոր հատկանիշները: Այդ իսկ պատճառով, վերջին ժամանակներս, իրավաբանական գրականության մեջ տեսակետ էր արտահայտվել այն մասին, որ վերևում բերված փաստարկների մեջ առկա են բոլոր հիմքերը եզրակացնելու, որ գույքի այդպիսի շորթումը համարվի **հափշտակության ինքնուրույն եղանակ**¹⁰:

Հարկ է նշել, որ ՌՍՖՍՀ 1922 և 1926թթ. քրեական օրենսգրքերում հափշտակությունները, որպես առանձին խումբ, չէին առանձնացվում: ՍՀՄ Գերագույն որիդի նախագահության 1947թ. մայիսի 4-ի հրամանագրով, որը վերաբերում էր՝ «Պետական կամ հանրային ունեցվածքի հափշտակության համար քրեական պատասխանատվությանը», «այլ հափշտակություն» տերմինն իր մեջ ներառում էր գույքին տիրանալու ցանկացած եղանակ՝ չբացառելով նաև «շորթումը», որն այդ ժամանակաշրջանում տեսության մեջ առարկությունների չհանդիպեց: Այդ տեսակետը պահպանվեց նաև 1960թ. քր. օր-ը ընդունելուց հետո: 1960թ. քր. օր-ի առաջին մեկնաբանությունների մեջ շորթումը դիտվում էր որպես **հափշտակության ինքնուրույն ձև**: Սակայն հետագայում ձևավորվեց մեկ այլ տեսակետ, համաձայն որի շորթումը դիտվում էր ոչ թե հափշտակության ինքնուրույն եղանակ, այլ դասվում էր սեփականության դեմ ուղղված այն ոտնձգությունների շարքին, որոնք «հարակից» էին հափշտակություններին և նույնիսկ «չէին առնչվում հափշտակություններին», որն իբրև տեսակետ իր արտացոլումը գտավ քրեական իրավունքի դասագրքերի մեջ: Այս տեսակետի կողմնակիցները գտնում էին, որ շորթման միջոցով գույքը փաստացի ստանալը դուրս է տվյալ հանցա-

կազմի շրջանակներից և պետք է դիտվի որպես ինքնուրույն հանցակազմ: Սակայն այն դեպքում, երբ սուբյեկտին հաջողվել է ստանալ պահանջվող գույքը, ապա նրա գործողություններում առկա են հափշտակության բոլոր հատկանիշները: Այդ իսկ պատճառով, գույքին փաստացի տիրանալու դեպքում արարքը որևէ լրացուցիչ որակման կարիք չունի:

Վերոնշյալ հանգամանքների հետ կապված՝ շորթման հանցակազմը հափշտակության ձևերի մեջ դասակարգելուն վերաբերող խնդիրը դեռևս մնում է վիճարկելի և մի շարք հեղինակներ այն կարծիքին են, որ շորթման հանցակազմը պետք է ամբողջությամբ ընդգրկել հափշտակությունների մեջ՝ որպես հափշտակության **հավասարագոր և ինքնուրույն ձև**¹¹: Այլ հարց են շորթման հանցակազմի առարկայի վերաբերյալ արտահայտած տեսակետները, որոնց ճնշող մեծամասնությունը, ինչպես քրեական օրենքն է նշում, որպես հանցագործության առարկա ընդունում են՝ 1) գույքը, 2) գույքի նկատմամբ իրավունքը և 3) գույքային բնույթի գործողությունները, որոնք տուժողը պետք է իրականացնի շորթողի պահանջով, նրա օգտին¹², իսկ գրականության մեջ տեղ գտած մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ «Շորթման հանցակազմի առարկա կարող են լինել միայն ուրիշի գույքը և գույքի նկատմամբ իրավունքը»¹³: Ինչպես նշում է հեղինակներից մեկը՝ գույքային բնույթի գործողությունների կատարման պահանջն առանձին հանցագործություն է և այն նորմը, որը պատասխանատվություն է նախատեսում նշված արարքի համար, պետք է տեղադրվի «Սեփականության դեմ ուղղված հանցագործություններ» գլխում՝ հափշ-

տակություններից և խաբեությամբ կամ վստահությունը չարաշահելու եղանակով գույքային վնաս պատճառելու հանցակազմներից հետո¹⁴, ինչը և կարելի է համարել նշված խնդրին ավելի մոտ կանգնած և լուծում առաջադրող տեսակետ:

Կախված հափշտակության չափից, ՀՀ քր. օր-ի 175 հոդվածի չորրորդ մասը սահմանում է գույքի հափշտակության հետևյալ չափերը՝ 1) **մանր չափ** է համարվում հանցագործության պահին Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանված նվազագույն աշխատավարձի հնգապատիկը չգերազանցող գումարը (արժեքը), 2) **զգալի չափ** է համարվում հանցագործության պահին Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանված նվազագույն աշխատավարձի հնգապատիկից հինգհարյուրապատիկը չգերազանցող գումարը (արժեքը), 3) **խոշոր չափ** է համարվում հանցագործության պահին Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանված նվազագույն աշխատավարձի հինգհարյուրապատիկից երեքհարյուրապատիկը չգերազանցող գումարը (արժեքը), 4) **առանձնապես խոշոր չափ** է համարվում հանցագործության պահին Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանված նվազագույն աշխատավարձի երեքհարյուրապատիկը գերազանցող գումարը (արժեքը):

Հափշտակված գույքի չափի որոշման հիմնական չափանիշը պատճառված վնասի չափն է, որը հանդիսանում է արարքի հանրային վտանգավորության աստիճանը որոշող հիմնական չափանիշը: Որքան մեծ է հափշտակված գույքի արժեքը, այնքան ավելի մեծ քանակությամբ գույք է վերցված, հետևաբար էլ՝ նույնքան ավելի մեծ է տուժողին պատճառված վնասը¹⁵:

¹ Տե՛ս Бюллетень Верховного Суда СССР, 1987г. № 6. С. 11-12.

² Տե՛ս „Юридический энциклопедический словарь”. М. 1987г. С. 194.

³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության քրեական իրավունք», (հատուկ մաս), ԵՊՀ, Եր., 2009 թ., էջ 373:

⁴ Տե՛ս Թովմասյան Ա. Թ. «Սովետական քրեական իրավունք», (հատուկ մաս, 4-րդ հատոր), Եր., 1983 թ., էջ 42:

⁵ Տե՛ս Волков Б. С. „Мотивы преступлений”. Изд-во Казанского университета, 1982г. С. 42, 45-46.

⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության քրեական իրավունք» /ընդհանուր մաս/, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, Եր., 2000 թ., էջ 227-228:

⁷ Տե՛ս Գրիգորյան Մ. Վ. «Հանցագործության ուսմունքը քրեական իրավունքում», Եր., 2001 թ., էջ 179:

⁸ Տե՛ս Волков Б. С. „Проблема воли и уголовная ответственность”. Изд-во Казанского университета, 1965г. С.85-87.

⁹ Տե՛ս Бюллетень Верховного Суда СССР, 1990г. № 2. С. 15; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1989г. №2. С. 32-34;

Бюллетень Верховного Суда СССР, 1989г. № 5. С. 33-36; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1988г. № 2. С. 27-28; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1988г. № 3. С. 14-15; 32-33, Бюллетень Верховного Суда СССР, 1988г. № 5. С. 13-15; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1987г. № 1. С. 22-24; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1987г. № 2. С. 19-22; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1987г. № 3. С. 20-22; Бюллетень Верховного суда СССР, 1987г. № 4. С. 19-22; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1987г. № 5. С. 12-13; Бюллетень Верховного суда СССР, 1986г. № 1. С. 24-25; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1986г. № 2. С. 28-30; Бюллетень Верховного суда СССР, 1986г. № 5. С. 33-36; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1986г. № 6. С. 35-37; Бюллетень Верховного суда СССР, 1985г. № 2. С. 20-21; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1976г. № 1. С. 26-28; Бюллетень Верховного суда СССР, 1974г. № 4. С. 14-17, 24-25; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1973г. № 6. С. 23-25; Бюллетень Верховного суда СССР, 1972г. № 3. С. 17-21; Бюллетень Верховного Суда СССР, 1971г. № 5. С. 31-33, «Հայաստանի Հանրապետության վճարելի դատարանի քրեական և զինվորական գործերի պալատի որոշումների ժողովածու III /2001թ./», Երևան – 2002թ., էջ 23-26, 116-118, 308-310, 509-512, «Հայաստանի Հանրապետության վճարելի դատարանի քրեական և զինվորական գործերի պալատի որոշումների ժողովածու I /1999-2000թթ./», Եր., 2002թ., էջ 7-10, 14-18, 19-20, 23-24, 68-73, 294-297, 375-376, 411-418, 429-431, 473-479, 500-502, 541-543, 592-601, «Հայաստանի Հանրապետության վճարելի դատարանի քրեական և զինվորական գործերի պալատի որոշումների ժողովածու II /2000-2001թթ./», Եր., 2002թ., էջ 46-51, 241-245, 446-447, 492-493, 506-508, 522-526, 531-533 և այլն:

¹⁰ Տե՛ս «Курс уголовного права». В пяти томах, особенная часть, том 3 /под редакцией доктора юридических наук, профессора Борзенкова Г. Н. и доктора юридических наук, профессора Комиссарова В. С./ М., Зерцало - М. 2002г. С. 455.

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 455-457:

¹² Տե՛ս «Российское уголовное право» /особенная часть/, учебник, под ред. доктора юридических наук Журавлева М. П. и кандидата юридических наук Никулина С. И. Издательство „Спарк”. М. 1998г. С. 156. „Уголовное право России” /особенная часть/, учебник, под ред. профессора Рарога А. И., 2-е издание. М., 1997г. С.132;

„Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации” /под общей редакцией доктора юридических наук, Председателя Верховного Суда РФ Лебедева В.М. и док. юрид. наук, профессора Скуратова Ю. И./ Издательство НОРМА. М. 2002г. С. 402; „Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации” /Расширенный уголовно-правовой анализ с материалами судебно-следственной практики/. ЭКЗАМЕН. М. 2002г. С. 336; „Уголовное право” /особенная часть/, учебник для вузов, издательская группа НОРМА–ИНФРА-М. М. 1998г. С. 240;

„Российское уголовное право” /особенная часть/, учебник, под ред. академика Кудрявцева В. Н. и доктора юридических наук, профессора Наумова А. В. Юристъ. М. 1997г. С. 163 և այլն:

¹³ Տե՛ս «Уголовное право» /особенная часть/, учебник для вузов, издательство НОРМА. М. 2001г. С. 313.

¹⁴ Տե՛ս Сафонов В. Н. „Организованное вымогательство” /уголовно-правовой и криминологический анализ/. Санкт-Петербург. 2000г. С. 79.

¹⁵ Տե՛ս Чинхоев Ш. И. „Квалификация хищений государственного и общественного имущества в особо крупных размерах”. Изд-во „НАУКА” Казахской ССР. Алма-Ата. 1983г. С. 95-96.

МИКАЕЛ МИНАСЯН

Аспирант кафедры международного и европейского права юридического факультета Российско-Армянского (Славянского) университета

ВЛИЯНИЕ СУДА ЕС НА ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЧАСТНЫХ ЛИЦ

Основным компонентом юрисдикции Суда ЕС, оказывающим непосредственное влияние на правовое положение физических и юридических лиц в Европейском Союзе, является полномочие Суда рассматривать законность принимаемых институтами Сообщества актов, имеющих обязательный характер, которые .

В качестве основного требования направления иска для определения Судом ЕС правомерности акта вторичного права ЕС выступает обязательный характер таких актов, то есть акты должны непосредственно создавать определенные обязательные правовые последствия. Следовательно, предметом иска направленного на аннулирование акта могут выступать только акты, определенные в Договоре Сообщества как обязательные, к которым относятся регламенты, директивы и решения, принимаемые Советом ЕС, Комиссией, а также Европейским Парламентом, действующим совместно с Советом ЕС¹.

Названное находит свое подтверждение также во многих решениях Суда ЕС, в которых Суд указывал, что „иски об аннулировании могут быть допущены на рассмотрение Суда только в тех случаях, когда истец заинтересован в признании акта недействительным”, а также что „такая заинтересованность может иметь место, только если аннулирование акта повлечет за собой определенные правовые последствия для истца”².

Из сказанного можно сделать вывод, что Совет ЕС, Комиссия, Парламент, государства-члены, а также в определенных случаях Счетная Палата и ЕЦБ в большинстве случаев, подавая иски об аннулировании, могут обосновывать наличие у них интереса необходимостью в соответствующем применении и интерпретации права ЕС. Для подачи иска об аннулировании Договором Сообщества ус-

тановлен двухмесячный срок с момента публикации акта в „Официальном Журнале Европейского Союза”³.

Сложности в подаче исков об аннулировании акта Сообщества, а в частности в деле обоснования своего интереса, в большинстве случаев возникают у частных лиц, которые на основании Договора Сообщества также обладают правом на обращение в Суд с целью аннулирования акта Сообщества⁴. В качестве критерия оценки наличия у частного лица интереса, выступает принятие оспариваемого акта персонально в отношении этого лица, то есть частное лицо должно обосновать, что оспариваемый акт создает правовые последствия именно для него и не имеет общего характера.

Для рассмотрения указанной ситуации, в первую очередь, следует определить являются ли частные лица субъектами права ЕС и если являются, то какими правами они наделены в рамках первичного и вторичного права ЕС. Как утверждают многие, формирование ЕЭС само по себе не предусматривало участия частных лиц в деле соблюдения правопорядка Сообщества. Однако, Суд ЕС недвусмысленным образом разрешил сложившуюся ситуацию.

В первые годы своего существования еще молодой Суд уже предпринял определенные смелые шаги, создав две фундаментальные доктрины: 1) прямого действия, которая наделила частные лица правами, вытекающими непосредственно из Учредительных Договоров - в деле *N.V. Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v. Netherlands Inland Revenue Administration (Van Gend & Loos)*⁵; и 2) верховенства права Сообщества над национальным правом - в деле *Costa v. E.N.E.L.*⁶.

Посредством учреждения таких

конституционных доктрин, как доктрина прямого действия и доктрина верховенства права ЕС, Суд ЕС смог наделить Сообщество такими характерными чертами, которые отличают ЕС от какой-либо международной организации⁷.

Впоследствии Суд углубил и расширил первоначальные основополагающие принципы Сообществ с целью поддержания эффективности права ЕС.

Впервые огласив доктрину прямого действия в деле *Van Gend & Loos*, Суд ЕС установил, что положения Учредительного Договора могут иметь прямое действие, и что частные лица наделены правом применять его положения в национальных судах. В частности, Суд ЕС объявил, что Сообщество устанавливает: „новый правовой порядок в международном праве, в пользу которого государства ограничили свои суверенные права, хотя и в ограниченных областях.... Будучи независимым от законодательства государств-членов, право ЕС не только налагает обязательства на частных лиц, но также предназначено для того, чтобы наделять их правами, которые становятся частью их правового наследия”⁸.

Для всестороннего изучения правового положения частных лиц в рамках юрисдикции Суда ЕС считаем необходимым также рассмотреть тесно взаимосвязанную с принципом прямого действия доктрину верховенства права ЕС, которая нашла свое отражение в деле *Costa v E.N.E.L.*⁹. В своем решении Суд установил, что обязательство по соблюдению положений Договора не может быть различным для каждого отдельного государства, в зависимости от различий их национальных законодательств, так как это может иметь отрицательные последствия для целей, которые преследуются Сообществом и зафиксированы в Договоре.

Развивая новосозданную доктрину Суд ЕС в деле *Italian Tax and Revenue Administration v SA Simmenthal* установил, что „каждый национальный суд обязан, в рамках своей юрисдикции, применять право ЕС во всей его полноте, защищать предусмотренные последним права частных лиц и, соответственно, не учитывать те положения национального законодательства, которые входят в противоречие с правом ЕС”¹⁰.

Хотя из вышеизложенного можно сделать

вывод, что частные лица выступают в качестве субъектов права ЕС, и на основании принципов прямого действия и верховенства права ЕС имеют возможность непосредственно применять его, однако их контрольные полномочия в деле обеспечения законности актов Сообщества, по сравнению с полномочиями государств-членов, являются значительно ограниченными, так как частные лица не являются привилегированными истцами и, следовательно, не обладают безусловным *locus standi* (лат.: право обращения в суд).

Раскрывая названное, отметим, что из перечисленных выше актов, имеющих обязательный характер, директива, в силу своей сущности, как акт, который требует дополнительных действий со стороны государств-членов, и только после которых может создавать определенные правовые последствия для частных лиц, не может быть обжалован частными лицами, так как не создает напрямую каких-либо правовых последствий для частных лиц. Что касается решений и регламентов, то в соответствии с Договором Сообщества, решение должно иметь конкретного адресата, а регламент предназначен для общего применения. Следовательно, из названных трех актов только решение имеет характер непосредственного и персонального обращения. Однако, Суд ЕС, во избежание такого резкого ограничения прав частных лиц, в своих решениях начал применять термин „решение, которое принято в форме регламента”¹¹, что дало возможность распространить право частных лиц на подачу исков об аннулировании также на определенные регламенты. Однако, вместе с тем, Судом не были облегчены жесткие критерии для обоснования частными лицами „непосредственного и персонального обращения к ним” оспариваемого акта¹². В частности, для обоснования персональной обращенности принятого акта частное лицо должно доказать, что принятый акт наносит ему ущерб в силу особенностей, присущих только данному частному лицу или ограниченному кругу лиц, а также отличающих его от иных частных лиц. Учреждение таких жестких требований для аннулирования частными лицами акта Сообщества было воспринято негативно и хотя указанные требования в какой-либо степени до сих пор не облегчены, особый интерес в рассматриваемой ситуации вызывают действия Суда

Первой Инстанции, который после вступления в силу Лиссабонского Договора будет называться Судом общей юрисдикции (англ. General Court). В частности, особое внимание следует уделить действиям Суда Первой Инстанции, которые были направлены на изменение правил, установленных Судом ЕС.

Так, СПИ в одном из своих решений сделал попытку облегчить указанные критерии и, взяв за основу положения Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод, а также Хартии Европейского Союза об основных правах, учреждающие право доступа частных лиц в суд для защиты своих прав, установил, что „акт может быть персонально обращен к частному лицу, когда оспариваемый акт наносит определенный и фактический ущерб частному лицу, вне зависимости от количества или положения иных лиц, которым нанесен или может быть нанесен ущерб в виде ограничения их прав или наложения обязанностей”¹³.

Несмотря на приведенные СПИ обоснования, Суд ЕС в своем решении полностью отверг инновационные концепции СПИ и утвердил существующие жесткие требования, обосновывая это тем, что хотя и частные лица наделены правом судебной защиты своих прав, исходящих из права ЕС, однако действующие положения Договора не предоставляют частным лицам права напрямую оспаривать законность акта в Суде, пока они не будут иметь персональное и непосредственное отношение к оспариваемому акту¹⁴.

Что же касается обеспечения частных лиц доступом в суд для защиты своих прав, то Суд ЕС отметил, что обязанность по созданию средств и способов, обеспечивающих соблюдение права частных лиц на эффективную судебную защиту, лежит, в первую очередь, на государствах-членах.

В связи с изложенным следует отметить, что необходимость доказывания прямого и персонального отношения положений регламента к частному лицу, направившему иск, с одной стороны, а с другой - отсутствие средств, позволяющих оспорить регламент в национальных судебных инстанциях, фактически ставит частных лиц, чьи права нарушены действием регламента, в тупиковую ситуацию.

Представленная ситуация может иметь место

в двух случаях. Во-первых, в случае, когда например актом Сообщества отменяются определенные привилегии, которыми ранее пользовались частные лица. Такого рода акты в большей части не требуют принятия государствами-членами каких-либо правовых актов, имплементирующих акт Сообщества. Следовательно, возникает ситуация, в которой в действительности отсутствует какое-либо основание для инициирования производства в национальных судах. Во-вторых, в случае, когда актом Сообщества устанавливается запрет, например, на осуществление определенной деятельности. В этом случае также в большинстве случаев не требуется принятия имплементирующего акта со стороны государства-члена.

Таким образом, принимая во внимание завышенные требования о необходимости доказывания прямого и персонального отношения определенного акта, в частности, регламента, к частному лицу, а также отсутствие акта, имплементирующего регламент в национальное законодательство, единственным способом для инициирования со стороны частных лиц производства в национальных судах с целью определения действительности акта Сообщества, является целенаправленное нарушение частным лицом акта Сообщества, нарушающего его права.

Путем целенаправленного нарушения правил, установленных определенным регламентом, частное лицо, выступая в качестве ответчика, фактически получит доступ в национальный суд, который сможет определить действительность акта Сообщества путем направления преюдициального обращения в Суд ЕС. Сложившаяся ситуация является недопустимой и входит в противоречие с положениями как статей 6(1) и 13 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод, относящихся к эффективной судебной защите, так и с положениями Хартии Фундаментальных Прав Европейского Союза, что было оглашено СПИ в деле *Jego-Quere v Commission*¹⁵.

В частности, в указанном деле Судом Первой Инстанции было принято одно из фундаментальных решений, которое явно свидетельствует о наличии у СПИ своей собственной политики, в определенной степени входящей в противоречие с концепциями Суда ЕС. Отметим, что указанное дело подпадает под

второй из указанных выше случаев фактического отсутствия у частного лица возможности оспаривать акт, влияющий на его правовое положение.

Так, в рассматриваемом деле рыболовецкая компания требовала признать недействительным регламент, который устанавливал минимальный размер ячеек сетей, применяемых определенными рыболовецкими судами. На государства-члены возлагалась ответственность по обеспечению применения правил указанного регламента, однако, без необходимости ее трансформации в национальное законодательство.

СПИ, заседав в составе палаты из пяти судей, указал, что на основании существующего прецедентного права Суда ЕС иск должен быть признан неприемлемым, так как положения оспариваемого регламента не имели персонального отношения к истцу и их влияние было одинаковым для любого лица, занимающегося указанным ремеслом. Вместе с тем, основываясь на положениях статьи 47 Хартии Фундаментальных Прав Европейского Союза, СПИ определил, что: „признание неприемлемым обращения частного лица об оспаривании акта общего применения, оказывающего прямое влияние на его правовое положение, фактически лишает данное лицо права на эффективное средство правовой защиты”¹⁶. В развитие указанной мысли СПИ также отметил, что „возможность частного лица оспаривать действительность акта путем целенаправленного нарушения требований данного акта, с целью дальнейшего обоснования их неправомерности, не может выступать в качестве адекватного способа правовой защиты. Требование от частных лиц нарушать закон для получения доступа к правосудию является недопустимым”¹⁷.

В качестве обобщения, СПИ позволил себе выдвинуть новую концепцию о критериях, определяющих персональное отношение акта общего применения к частному лицу. Отметим, что выдвигаемая концепция изменяла существующие на тот момент критерии, установленные прецедентным правом Суда ЕС.

В своем решении СПИ установил, что: „для обеспечения эффективной судебной защиты частных лиц необходимо, чтобы акт Сообщества, предназначенный для общего применения и имеющий

прямое отношение к частному лицу, также считался персонально относящимся к юридическим или физическим лицам, в случае, когда влияние оспариваемого акта на правовое положение частного лица, будучи определенным и непосредственным, ограничивает права частного лица или налагает на данное лицо определенные обязательства”¹⁸.

Вместе с тем следует также учесть, что принятие СПИ решения, значительно облегчающего установленные Судом ЕС критерии, определяющие персональное отношение акта Сообщества к частному лицу, полностью соответствует нашим выводам о наличии у СПИ своей собственной политики, направленной на расширение возможностей частных лиц для оспаривания актов Сообщества. В частности, вместо того, чтобы устанавливать новую концепцию и создавать коллизии в совместной деятельности СПИ и Суда ЕС, СПИ мог откладывать принятие решения по делу *Jego-Quee v Commission* до тех пор, пока Суд ЕС примет решение по делу *UPA*, которое было направлено для обжалования решения СПИ и также относилось к схожему вопросу о приемлемости иска частного лица, оспаривающего регламент. Также, СПИ, основываясь на прецедентном праве Суда ЕС, имел возможность согласиться с доводами Комиссии о неприемлемости иска из-за отсутствия персонального отношения акта Сообщества к истцу.

В связи с названным следует также отметить, что результатом действий СПИ по расширению возможностей частных лиц оспаривать акты Сообщества, предназначенные для общего применения, стало установление понятия регулятивного акта в Лиссабонском Договоре.

Указанное нововведение не увеличивает число актов, принимаемых институтами Сообщества. В частности, статья 288 Лиссабонского Договора (ныне статья 249) оставила без изменений перечень актов, принимаемых институтами Сообщества. Следовательно, установление понятия регулятивного акта преследует цель охватить акты, в частности, регламенты, которые, хотя и предусмотрены для общего применения, однако могут иметь индивидуальный характер. Так, часть 4 статьи 263, в отличие от действующих на данный момент положений той же части статьи 230, устанавливает, что „любое физическое или юридическое лицо..... может инициировать

производство о действительности акта, адресованного данному лицу, либо акта, имеющего прямое или персональное отношение к нему, а также против регулятивного акта, имеющего к нему прямое отношение и не требующего имплементации”¹⁹.

Таким образом, при рассмотрении указанной статьи, становится очевидным, что в Лисса-

бонском Договоре были учтены замечания СПИ в связи с ситуацией, когда частное лицо, несмотря на влияние, оказываемое на его правовое положение актом Сообщества общего применения, было лишено возможности оспаривать правомерность данного акта.

¹ St’u Договор, учреждающий Европейское Сообщество (консолидированный текст с учетом Ниццких изменений) статья 249.

² St’u Дело Abtilian Rice Mills (T480 and 483/93) [1995] E.C.R. II-2310.

³ St’u Договор, учреждающий Европейское Сообщество (консолидированный текст с учетом Ниццких изменений) статья 230.

⁴ St’u Договор, учреждающий Европейское Сообщество, статья 230, часть 4: “Любое физическое или юридическое лицо может обратиться ... с иском, оспаривающим решения, которые приняты персонально в отношении этого лица, и решения, которые, хотя и приняты в форме регламента или решения, имеют характер непосредственного и персонального обращения к этому лицу”.

⁵ St’u Дело 26/62, Van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen, 1963 E.C.R. 1.

⁶ St’u Дело Costa v. Ente Nazionale per l’Energia Elettrica (E.N.E.L.) (C6/64), [1964] E.C.R. 1141.

⁷ St’u G. Federico Mancini, The Making of a Constitution for Europe, 26 Common Mkt. L. Rev. 595-96 (1989).

⁸ St’u Дело Van Gend & Loos. С 14.

⁹ St’u Дело Costa v. E.N.E.L. (C6/64), [1964] E.C.R. 1141.

¹⁰ St’u Дело Italian Tax and Revenue Administration v SA Simmenthal, Monza (Italy) (C106/77), [1978] E.C.R. 629, 643.

¹¹ St’u Дело Air France v Commission (Dan Air) (C60/81), [1981] E.C.R. 2639.

¹² St’u Дело Plaumann & Co v Commission of the European Economic Community (25/62) [1963] E.C.R. 95.

¹³ St’u Дело Jego-Quere & Cie SA v Commission of the European Communities (T177/01) [2002] E.C.R. II-2365.

¹⁴ St’u Дело UPA v Council, (C50/00 P) E .C R. I- 66/77.

¹⁵ St’u Дело Jego-Quere v Commission (C T-177/01) [2002] ECR II-2365.

¹⁶ St’u там же, параграф 43.

¹⁷ St’u там же.

¹⁸ St’u там же, параграф 51.

¹⁹ St’u Лиссабонский Договор о внесении изменений в Договор о Европейском Союзе и Договор об учреждении Европейского Сообщества, статья 263, часть 4.